

PHILIP HWANG & BJÖRN NILSSON

**RAZVOJNA
PSIHOLOGIJA**

OD FETUSA DO ODRASLOG

Filozofski fakultet
Univerziteta u Sarajevu

Faculty of Philosophy
University of Sarajevo

ranja. Ovdje također spadaju i poremećaji u kontaktu, pomanjkanje interesa za okolinu, poteškoće oko tumačenja neverbalnih poruka i razumijevanja simbola, "eho govor", tj. ponavljanje cijelih rečenica ili zadnjih riječi u rečenici, zakašnjeni jezički razvoj - npr. mnoga djeca s autizmom ne znaju, primjerice, govoriti - kao i ritualizirano i stereotipno ponašanje.

U Švedskoj ima najmanje 4 000 autističke djece, mladih i odraslih (od 5 do 12-ero djece na 1 000 rođenih). Tipični se autizam najčešće javlja udružen sa hendikepom u vezi nada-
renosti, četvero od petero autistične
djece imaju IQ manji od 70. Znakovi
autizma obično se počinju uočavati u
dobi od oko 3 godine, iako se to u izv-

jesnim slučajevima može pomjeriti do početka školovanja.

Prognoza za djecu s autizmom nije naročito pozitivna - najveći dio njih (80 posto) iskazuje isti hendikep i u vrijeme adolescencije i u odrasloj dobi.

Aspergerov sindrom je jedna lakša varijanta autizma, koja se javlja mnogo češće negoli teški i tipični autizam. Ovu bolest manifestira nedostatak empatije i egocentrična ličnost, ekstremno specijalni interesi i devijantna komunikacija s drugim ljudima.

Dječija šizofrenija, stanje koje karakteriziraju poremećaji misli i emocija, te halucinacije i iskrivljene predodžbe, jest nenobičajen poremećaj (svega oko jedan posto od svih psihoza djetinjstva).

ASPERGEROV SINDROM

Još uvijek je nejasno koliko je tačno uobičajen Aspergerov sindrom, ali se broj kreće otprilike, između 0,3 i 1 posto (premda su spomenute brojke i veće).

Na isti način kao i kod autizma izgleda da se ovaj hendikep najvećim dijelom odnosi na dječake: pet do deset puta češće kod dječaka nego kod djevojčica.

Dječiji psihijatar *Christopher Gillberg* rezimirao je u svojoj knjizi o autizmu simptome Aspergerovog sindroma:

- Poteškoće u uzajamnoj socijalnoj interakciji i relativna ravnodušnost pred hendikepom.
- Monomani interesi, tj. ekstremna zaokupljenost nečim.
- Stereotipne radnje i stereotipni pokreti.
- Komunikacijske poteškoće. Djetetu je teško rukovati jezičnom razmjenom i interakcijom. Ono se može korektno izraziti, ali ne razumije uvijek značenje riječi i izraza u spontanom govoru. Pretjerano pomena upotreba jezika.
- Nezgrapni pokreti.

V

ŠKOLSKA DOB 7 - 12 GODINA

Fizički razvoj

Sedam do dvanaest - mirne godine?

Mnogi smatraju da je vrijeme između 7 i 12 godina najbolji period djetinjstva, i to iz više razloga.

Tjelesni razvoj ne sadrži kao ranije neke brze ili iznenadne promjene. Za većinu djece školske godine znače vrijeme stabilnog i ravnomjernog rasta, sa kontinuiranim poboljšanjem fizičkih vještina.

Iako 30 posto djece ima neki oblik alergije, 5-10 posto disleksiju, a 20 posto psihičke tegobe, ona su u usporedbi s ranijim godinama ipak zdravija u dobi između 7 i 12 godina. Rjeđe dolazi do nesreća, iako neka djeca mogu imati problema s koncentracijom.

Zdravlje djece je tokom školskih godina bolje nego ranije; ne pogađa ih tako lako naprimjer upala dišnih puteva. Ovo naravno ne znači da su djeca oslobođena bolesti i nesreća. U Šved-

skoj je broj umrle djece u školskoj dobi bio u stalnom padu tokom 20. stoljeća, u taktu sa smanjenim omjerom teških bolesti. Umjesto toga srazmjerno uobičajen razlog smrti kod djece, postale su prije svega, saobraćajne nesreće, ali i nesreće davljenjem. Ne bi, međutim, imalo nikakvog smisla navoditi neke srednje vrijednosti, budući da na zdravlje i na nesreće veoma utječu promjene u okolini.

Ako se uzme u obzir kognitivni razvoj najveći broj djece brzo uči i to bez većih poteškoća. Djeca uspijevaju logički razmišljati pod uvjetom da se ne postave preveliki zahtjevi za apstraktnim razmišljanjem. Što se tiče moralnog razvoja, djeca prave jasne razlike između onoga što je pravo i što nije, bez višeznačnosti koja ponekad karakterizira procjene odraslih.

Djeca se novim vještinama uče sami bez pomoći odraslih. Problem seksualnog identiteta ne zauzima značajniji prostor. Kratko rečeno peri-

od između 7 i 12 godina relativno je miran period i većina djece u toj dobi gleda pozitivno na budućnost.

Lagan porast

Djeca u ovom periodu rastu sporije. Svake godine povećavaju svoju visinu za oko šest cm, a težinu za nešto više od dva kilograma. Jedan tipičan 7-godišnjak visok je oko 120 cm i težak nešto više od 20 kg, dok je jedan 10-godišnjak visok oko 140 cm i težak nešto više od 30 kg. Djeca također postaju mršavija, mišići postaju snažniji, kapacitet srca i pluća se povećava, što čini da oni mogu brže trčati i intenzivnije trenirati nego ranije.

Dakako, postoje velike individualne varijacije u visini i težini - razli-

ka u visini može biti veća od 10 cm između djece na nižem stadiju a da to ne znači ništa neobično. Dolaskom predpuberteta i razlike počinju bivati veće - tada razlika može biti više decimetara između rano razvijene djevojčice i kasno razvijenog dječaka. Djeca se jedno s drugim uspoređuju i njihova se procjena često temelji na stereotipnim predodžbama o visini i težini kao i pojave tipa naočala ili velikih ušiju, što doprinosi da se jedan broj djece može osjećati manje vrijednim i mogu izgubiti samopouzdanje.

Motoričke vještine

Usporen rast djece za vrijeme školske dobi jedan je od razloga postizanja sve bolje kontrole nad svojim tijelom. Možemo to uporediti s nespretnijim ponašanjem tinejdžera nakon finiša u rastu za vrijeme puberteta.

Djeca se u školskoj dobi više ne zadovoljavaju time da samo trče, skaču ili što god bacaju, već oni te vještine žele i primijeniti u više sistematskom i strukturiranom kontekstu -

igre postaju složenije, a organizirane sportske aktivnosti postaju uobičajene. Djeca mogu sama voziti bicikl, plivati, crtati, šivati, klizati se na ledu i rezati nokte.

Tokom školske dobi sva se motorička umijeća vremenom poboljšavaju, ali na različite načine.

Umijeće koje se temelji na snazi razvija se uglavnom zavisno od toga kako tijelo raste, npr. trčanje i skaka-

nje, dok se umijeće bacanja lopte zasniva na koordinaciji, te se u većoj mjeri temelji na kognitivnom razvoju.

Tokom ovih godina i dječaci i djevojčice uglavnom su izjednačeni u tjelesnim sposobnostima kad je riječ o snazi, izdržljivosti i motoričkim vještinama, ukoliko se izuzme pojava da djevojčice imaju nešto veću fleksibilnost fine motorike, dok dječaci imaju veću mišićnu masu. To čini da su dječaci bolji u igri rounders-a (igra slična bejzbolu o.p.), dok su djevojčice bolje u gimnastici. Individualne su varijacije, međutim, velike.

Tradicionalni timski sportovi kao što su nogomet i hokej na ledu počinju dobro funkcionirati kod djece u dobi od 7 godina. Djeca postaju svjesna funkcije pravila i njihova poboljšana koordinacija omogućava im bolje rukovanje loptom; ovo vrijedi i za individualne sportove kao što su tenis i plivanje.

Hendikepirana djeca

Hendikep nije nikakva rijetka pojava, obično se smatra da svako dvadeseto dijete ima neku vrstu hendikepa, koji je toliko ozbiljne i trajne prirode da djeca imaju probleme prilagođavanja ili pokazuju psihijatrijske simptome. Međutim, zbog toga se ne smije upasti u klopku i dopustiti da problemi koje

dijete ima, poremete njegove mogućnosti ili ono što to dijete zaista može i što ostvaruje.

Također je važno da čovjek kao roditelj postavlja razložna očekivanja od djece, unatoč njihovom hendikepu, naravno uz preduvjet da im daju malo dodatne podrške i pomoći u savlada-

Jedno od pitanja bili su rizici od ozlijeđa kod djece koja sudjeluju u, prije svega, timskim sportovima, ali su oni rijetki. Pozitivna strana sporta jest da trening tijelo čini snažnijim i okretnijim, te da djeca jačaju svoju opću motivaciju, vježbaju sposobnost suradivanja i povećavaju svoju toleranciju frustracije. Kao negativnost u vezi sa sportskim treningom jest mogućnost da se interakcija i osjećaj zajedništva svakako razvijaju kod uspješne momčadi, ali učestali neuspjesi mogu voditi ka popuštanju samopouzdanja.

U predpubertetu sazrijevaju djevojčice tjelesno brže od dječaka, što bi im, ustvari, trebalo dati određenu prednost. Međutim, umjesto toga, rezultati stagniraju: one trče sporije i ne skaču jednako daleko. Budući da bi se treningom moglo postići da djevojčice budu u sportu jednako dobre kao i dječaci, vjeruje se da je tu riječ o psihološkim blokiranjima i socijalnim očekivanjima uloga vezanih uz spol.

vanju ograničenja koja hendikep predstavlja. Najčešće je potrebna dobra psihička ravnoteža i samopouzdanje kako bi se moglo živjeti sa svojim hendikepom - u tome su bitne reakcije okoline, podrška i način ophođenja.

Hendikepirano dijete često izaziva jake osjećaje krivice, nemoći i potištenosti kod okoline, ali treba imati na umu da to nisu reakcije na dijete već na hendikep.

Treba težiti ka tome da se iza hendikepa gleda osoba, a ne samo devijacija.

Roditelji hendikepirane djece vjerojatno često doživljavaju nesvjesnu krivicu za razlog hendikepa, bez obzira o kojem je hendikepu riječ i osjećaju jednu svjesniju krivicu zbog toga što se smatraju insuficijentnima. Također je teško prihvatiti tuđa gledanja na ponašanje ili sposobnosti djeteta, što znači da se lako postaje preosjetljiv na kritiku. Ponekad se roditeljima kaže kako pretjerano štite dijete, ali ta posebna zaštita jest upravo ono što je ovoj djeci u mnogim situacijama potrebno.

Hendikepirana djeca često prolaze kroz krizu tokom prvih školskih godina. Tada kod njih dolazi do spoznaje da su drugačiji i da možda ne odgovaraju potpuno svim socijalnim sredinama. Reakcije na ovu spoznaju mogu se okrenuti ili prema unutra (potištenost i osjećaji bezvrijednosti) ili pre-

ma van (agresivnost i motorički nemir). Bilo koji oblik da dijete poprimito će ostaviti traga u školskom radu: djeca ne rade zadaće, pokušavaju biti odsutni za vrijeme ispita i ne žele imati dodatnu nastavu, koja naravno pojačava osjećaj da ne zadovoljavaju u potpunosti.

Za hendikepiranu je djecu veoma značajno dozvoliti im da budu žalosni, ljuti ili potišteni. Ljudi u okolini zataškavaju ponekad takve osjećaje. Sve treba biti u redu i čovjek toliko mnogo čini za djecu da nema snage još i za više mučnih osjećaja: oni su signal da su sve poduzete mjere bile neuspješne. Osim toga, djeca trebaju proći kroz izvjesnu obradu boli u vezi sa svojim hendikepom kako bi mogli stvoriti svijest o hendikepiranosti. Oni, prema tome, ne trebaju umanjiti svoj hendikep ili se pretvarati kao da nisu "drugačiji", što je preduvjet za odnos prema svojim ograničenjima, ali i da se uradi što je više moguće polazeći od svojih sposobnosti.

Treba li hendikepiranu djecu tretirati posebno ili ih integrirati u obične razrede? Ovo je teško pitanje na koje je gotovo nemoguće dati nedvojbenu odgovor. Odgovor ovisi o nizu individualnih pretpostavki:

- kako funkcionira razred,
- preduvjeti pojedinog djeteta,
- odnosi u obitelji, iskustva djeteta s vršnjacima,

- resursi škole,
- kakvu su analizu dječijeg hendikepa i mogućnosti napravile škola i zdravstvena ustanova.

Ostavimo li djecu u istoj prostoriji to još uvijek ne znači da će se ona i družiti. Drugačija djeca često budu

izolirana iako na ovo velikim dijelom utječe socijalna klima koja postoji u razredu. Kad se u školi formiraju različite grupe, onda je lakše onima koji su fizički hendikepirani nego onima koji su socijalno ili intelektualno hendikepirani.

Hiperaktivnost

Postoje djeca koja su nemirna, nepokojna, nespretna, impulzivna, rade brzopleto, odgovaraju nepromišljeno, imaju problema s tumačenjem onoga što ostavlja utisak na njihova osjetila, npr. slabo čuju i pamte, dobivaju iznenadne izljeve bijesa i ne mogu se duže vremena baviti kakvim zadatkom (10 do 15 sekundi je uobičajeno), a već jure na slijedeći. Ukoliko je to izraženo u tolikoj mjeri da ometa okolinu, a možda i djecu samu, tada govorimo o hiperaktivnosti, poremećajima u pažnji ili poteškoćama u koncentraciji.

Prije nego što se dijete proglasi hiperaktivnim, važno je znati do koje mjere je moguć pad koncentracije ili u kojoj mjeri je izražena pretjerana aktivnost. Individualne su razlike i granice različite za ono što se shvaća normalnim, a razlikuju se također i situacije u kojima se dijete nalazi.

Ovdje slijedi rezime najuobičajenih skraćenica koje se odnose na ovo područje:

- U Švedskoj se govori o MPH (Motoričko-Perceptualni Hendikep).
- DAMP (*Disorder of Attention, Motor control and Perception*; na švedskom Disfunkcija po pitanju Pažnje, Motorike i Percepcije) ima gotovo isto značenje kao MBD.
- U Nordijskim zemljama često se koristi izraz MBD (*Minimalan Brain Dysfunction*, izraz koji je postao gotovo sinonim za pretjeranu aktivnost; prije je "D" stajalo za damage = oštećenje). MBD je izraz koji se danas rijetko upotrebljava u istraživanjima, ali je još uvijek uobičajen u terapijskom radu.

MBD je oznaka koja se upotrebljava kada se poteškoće pokažu u najmanje tri od slijedećih pet područja: nivo aktivnosti, koncentracija, percepcija, motorička kontrola i jezik. Interes za MBD je porastao tokom 1970-tih godina kad se dokazalo da centralno stimulirajuća sredstva

(amfetamin i Ritalina) imaju pozitivne efekte na pretjerano aktivno ponašanje. Uprkos tome što su se u inozemstvu, barem na kratko vrijeme, ovakvim tretmanom postizali dobri rezultati, u Švedskoj postoji velika rezerva prema uvođenju takvih preparata, iako je na putu promjena takvog načina gledanja.

- ADD (*Attention Deficit Disorder*; sa ili bez hiperaktivnosti) je izraz koji je više uobičajen u SAD-u nego u Skandinaviji.

Problem koncentracije pogada između tri i osam posto ukupnog broja djece, češće dječake (kod težih oblika poremećaja samo je svako deseto dijete djevojčica), iako djeca, naravno, ne pokazuju sve navedene simptome odjednom.

Osim poteškoća u koncentraciji kod većine ovakve djece nadarenost je niža od prosjeka, oko 20 posto MBD-djece ima IQ tek nešto više od 70, tj. na granici poremećaja u razvoju.

To doprinosi da hiperaktivna djeca često budu izolirana, budući im je teško učestvovati u igri i držati se pravila. Ova djeca možda ne razumiju

pravila, ali ako ih i razumiju, teško im je da ih se pridržavaju. U jednoj učionici ima toliko mnogo faktora distrakcije, da najveći broj djece s poteškoćama u koncentraciji ne vlada situacijom - jedna ili dvije osobe u istoj prostoriji može biti dovoljno ali ne 20 ili 25 - što vodi posljedicama za samoosjećanje i doživljavanje sebe samog kao drugačijeg, a možda i bezvrijednog. Ovo pak može rezultirati depresivnim simptomima i samoubilačkim mislima ili agresivnim i asocijalnim ponašanjem.

Predloženo je mnogo uzroka hiperaktivnosti i teškoća u koncentraciji. Većina ih drži da postoje biološki razlozi koji u svakom slučaju doprinose ponašanju; kod svakog petog hiperaktivnog djeteta jedan od roditelja također je imao isti problem. Druga mišljenja o porijeklu svode se na to da je riječ o komplikacijama pri porodu ili alergiji na hranu. Međutim, diskutabilnije je da li bi to moglo ovisiti o nekom obliku (minimalnog) oštećenja mozga. Najvjerojatnije u tome igraju ulogu i nasljedni faktori kao i faktori okoline, koji međusobno suraduju.

Kognitivni razvoj

Kognitivni razvoj tokom školske dobi čini djecu manje egocentričnom u njihovom razmišljanju i više usmjerenom na faktičke odnose između stvari i ljudi u svijetu oko njih. Shvaćanje vremena i prostora kao i kauzalnih odnosa postaje bolje.

Razmišljanje i učenje jednog 11-godišnjaka radikalno je drugačije u usporedbi sa 6-godišnjakom. Učenik na srednjem stadiju osnovne škole (4 - 6 razred) može shvatiti ironiju, množenje razlomaka i naučiti mnoge nove riječi u kratkom vremenu - nešto što običava biti van domašaja jednog 5- ili 6-godišnjaka. Ovakvi primjeri promjena u ponašanju i stavovima odražavaju razvoj kognitivne sposobnosti djeteta. Moguće je, također, zapaziti i nove vještine manifestirane novim načinom rezoniranja i novim načinom šaljenja.

Konkretno operaciono razmišljanje

PRINCIPI

Prema Piagetu, iza novih vještina u periodu školske dobi leži novi način razmišljanja, konkretne operacije, putem kojih djeca mogu rezonirati praktično oko svega na što nađu i što spoznaju. Djeca su svjesna da vanjske osobine nisu te koje određuju što predmet ustvari jeste. Sposobna su, također, koristiti se principima kako bi došli do objektivne slike stvarnosti.

U dobi od sedam ili osam godina djeca u potpunosti ulaze u stadij konkretnih operacija. Oni logičke principe, npr. konzervaciju i reverzibilnost, razumiju dotle dok ih mogu povezati s konkretnim stvarima ili događajima. Konzervacija naravno znači da jedan predmet ostaje ustvari isti usprkos promjeni njegovog oblika, dok reverzibilnost znači da promjena može ići u oba pravca, tj. da se jedan oblik može promijeniti, ali da ga je moguće i vratiti u prvobitno stanje. To omogućava da se razumije zašto je zbir uvijek 14 bez obzira da li se on sastoji od 11+3 ili 7+7, ali i da se razumije da su i roditelji jednom bili djeca.

KLASIFIKACIJA

Klasifikacija znači da djeca mogu misliti na predmete u pojmovima kategorija ili razreda. Uobičajene ova-

ke kategorije jesu igračke, životinje, hrana i ljudi. Djeca obično imaju problema sa smještajem objekta u više

Djeca sada mogu razmišljati objektivnije i ne dopuštaju da ih prevari vanjska prividnost. Razumiju značenje "veće od" i "manje od", mogu generalizirati iskustva iz jedne situacije u drugu. Međutim, oni nisu toliko vješti u apstraktnom rasuđivanju već trebaju imati konkretnu stvarnost pred sobom. Djeca mogu objasniti i svoje vlastito razmišljanje, tj. kako postupaju da bi došli do rješenja nekog problema.

Egocentrizam se smanjuje pri prijelazu ka konkretnom operacionom razmišljanju. Poboļjšava se sposobnost istovremenog uzimanja u obzir različitih osobina kod objekata, osoba ili aktualnih događaja. Ovo postaje izraženo prije svega kad je riječ o principu uzajamnosti, tj. znanje da promjena jedne dimenzije nekog objekta utječe na druge dimenzije objekta o kojem je riječ. U pokusu s količinskom konzervacijom, čuvene posude s vodom različitih visina i širina, može se rezonirati: "količina je ista; posuda jest dakako veća, ali je i uža".

od jedne kategorije, teško im je uvidjeti da je otac također i brat (stricu) ili sin (djedu).

Eksperiment koji ovo ilustrira izgleda na slijedeći način: djetetu se pokaže sedam pasa-igračaka, od čega su četiri jazavčara dok su ostala tri psa jedna pudlica, jedan škotski ovčar i jedan vučjak. Najprije se dijete upita da li zna kojim rasama psi pripadaju, a

zatim dolazi odlučujuće pitanje: "Ima li više jazavčara ili pasa?"

Prije nego što je princip klasifikacije potpuno razvijen, što je inače rijedak slučaj prije dobi od 7 do 8 godina, najveći broj djece će odgovoriti da ima više jazavčara nego pasa. Oni ne mogu istovremeno pamtit i opću kategoriju pas i specifičniju kategoriju jazavčar, već ih mijenjaju naizmjenično. Tako smatra Piaget.

TRANZITIVNOST - princip slijeda

Djeca koja su ovladala tranzitivnim razmišljanjem, mogu poredati različite predmete prema dužini, veličini ili bojama i razumiju relacijske osobine kao "veće od" i "svjetlije od". Djeca počinj uvidati ovaj princip slijeda krajem preoperacione faze, ali sve do uzrasta od otprilike 7 godina, takav princip ne biva u potpunosti usvojen.

Zamolj li se jednog tipičnog 6-godišnjaka da razvrsta izvjestan broj štapića prema dužini, on ili ona će vjerojatno uzeti dva ili tri štapića i staviti ih u red od najmanjeg do najvećeg, a zatim će uzimati jedan po jedan štapić od preostalih štapića i staviti ih tamo gdje to odgovara. Jedan će 6-godišnjak više puta promijeniti raspored štapića dok ne dobije ispravan red.

Međutim, tipični 8-godišnjak će najprije pregledati cijeli svežanj šta-

pića, uzeti najkraći, zatim onaj koji je malo duži, te će ih brzo i sistematski aranžirati pravim redom.

Drugi primjer konkretnog operacionog razmišljanja: djeca mogu izvući zaključak da je $A=C$ (ako znaju da je $A=B$ i $B=C$), ali jedino pod uvjetom da su A, B i C konkretno reprezentirani u obliku, primjerice štapića. Djeca također mogu zaključiti koji je štapić najduži, ako posjeduju znanje da je štapić A duži od štapića B, koji je pak duži od štapića C, i ako im se omogući da konkretno pomoću rav-nala mjere dužine štapića.

Međutim, formulira li se problem samo verbalno, "Anders je viši od Boa, a Bo je viši od Cecilije - tko je onda najviši?", djeca u ovoj dobi neće moći zaključiti tko je najviši. Ovo će potrajati do perioda formalnih operacija, tvrdi Piaget.

MATEMATIKA

Mnogi od pojmova koji spadaju u konkretno operaciono razmišljanje temelj su matematičkog razmišljanja na nižem stadiju. Ranije spomenuti princip redoslijeda prijeko je potreban kako bi se shvatio sistem brojeva. To objašnjava zašto 5-godišnjaci mogu ispravno brojati od 1 do 50, ali im ne uspijeva odgovoriti na pitanje "Koliko je 8-5?" te "Koji je broj veći 6 ili 8?"

Teško je razviti ove pojmove. Jednom učeniku u prvom razredu može biti potrebno da računa na prste i da mnogo razmišlja da bi zbrojio različite

brojeve. Da su brojevi od 1 do 10 sve veći, možda i nije teško razumjeti, ali da je obmuto za razlomke - da je $1/10$ manja od $1/4$, nije na isti način samo po sebi razumljivo. Djeca također smatraju da je komplicirano razlikovati, naprimjer 15, 151 i 515 - pozicioni princip. Bez principa reverzibilnosti djeca ne uviđaju ni da je površina "1 x 30" jednako velika kao i "6 x 5". Piaget smatra da djeca prije nego što se upoznaju s ovim principima moraju ponovo učiti svaki problem u matematici, što znači da se oni uče prije napamet negoli razumijevanjem.

POZITIVNO I NEGATIVNO PROCJENJIVANJE
PIAGETOVIH TEORIJA

Kasnijim istraživanjima modificirano je više Piagetovih shvaćanja. Uglavnom se naglašavalo da postoje velike individualne razlike u tome kada nastupaju različiti stadiji.

Ovo nije nikakav ravnomjeran i stalan razvoj, već on oscilira na prelazu iz stadija u stadij. Drugi zaključak kasnijih istraživanja jest to da stadij konkretnih operacija može nastupiti ranije nego što je Piaget vjerovao. To znači da djeca nisu egocentrična tokom tako dugog vremena kako je on mislio.

Drugi tip kritike nameće pitanje: da li su zadaci koje je Piaget postavio

djeci imali za njih stvarnog smisla. Pitanja su mogla biti toliko neobična da ih djeca nisu razumjela. Međutim, budući da djeca znaju da trebaju slušati odrasle i odgovoriti na njihova pitanja, djeca su pogadala - zaključak je da je njihova iznesena manjkava kognitivna sposobnost u osnovi problem komunikacije.

Kao primjer za ovo uzet ćemo eksperiment s konzervacijom broja. Dva reda s istim brojem karika ili dugmadi postavi se jedan iznad drugog. Zatim se dijete upita: "Ima li jednako mnogo karika u oba ova reda?". Ovo se pitanje čini razumnim i djeca će odgovoriti da ima.

Potom će voditelj istraživanja raširiti karike u jednom od redova tako da razmak između karika bude veći, a onda ponovo postaviti isto pitanje, ali će dobiti negativan dječiji odgovor. Pođe li se od načina razmišljanja odraslih, ovo djeluje neobično.

Međutim to što se pitanje ponavlja djecu možda zbunjuje i oni počinju razmišljati o namjerama koje odrasli pritom imaju. Žele li odrasli da dijete odgovori na očekivani način? Prvi put su odgovorili "da", ali možda nije bilo u redu, razmišljat će dijete, pa je stoga najbolje drugi put reći "ne".

Promijeni li se nešto način izlaganja eksperimenta, može se desiti da djeca uzrasta između 4 i 6 godina odgovore ispravno. Odrasli može, naravno, "slučajno" pomjeriti jedan red karika tako da se one rašire, a zatim kazati: "Moramo pogledati da li je ostao isti broj karika, budući da sam se ponio tako nespretno. Što ti misliš?"

Unatoč različitim kritikama i promjenama Piagetove prvobitne teorije, može se ustvrditi da je Piagetovo mišljenje o kognitivnom razvoju djece uglavnom korektno.

Usporedba načina razmišljanja školskog i predškolskog djeteta ukazuje, prije svega, da postoje tri osnovna zaključka koja su se svaki put ponovo verificirala.

Kao prvo, školska djeca imaju više kontinuiranu logiku i veće razumijevanje za važeće principe, te posjeduju temelje racionalnog razmišljanja.

Razmišljanje jednog 8-godišnjaka je, dakle, znatno manje egocentrično i više logično negoli jednog 4-godišnjaka.

Kao drugo, djeca su aktivna u svom učenju. Ona najbolje uče kroz istraživanje, isprobavanje i time što će im se dozvoliti da budu znatiželjni. Piaget je smatrao da bi djeca u školi mogla na znatno bolji i uspješniji način naučiti različite stvari kad bi aktivno mogli isprobati razna rješenja različitih tipova zadataka, ili kao što je američki pedagog John Dewey (1859 - 1952) rekao - "learning by doing". Dajmo im naprimjer da računaju pomoću drvenih kocki (drvene kocke se mogu koristiti i za izračunavanje kvadratnih jednadžbi), da mjere udaljenosti na školskom dvorištu, da uzgajaju biljke itd.

U praktičnoj nastavi škola je imala tendenciju da više polazi od biheviorističke nego od kognitivne teorije. To znači da se nagrađivanje naglašavalo kao važnije od unutarnje motivacije. Postoji tendencija da se želi imati pasivnu djecu, budući da je lakše održavati red kad se nagrađuje i organizira zadatke logičnim redom, polazeći od jednostavnih prema težim.

Piagetova treća temeljna postavka podrazumijeva da je jednako važno znati kako dijete misli kao i što ono misli. Zahvaljujući njemu razumjeli smo da razlika u načinu razmišljanja jednog 8-godišnjaka i jednog 4-godišnjaka nije u količini činjenica ili

informacija već u načinu na koji oni kognitivno organiziraju informaciju. Ono što, dakle, djeca trebaju naučiti, nisu toliko nove činjenice koliko novi način organiziranja činjenica. Piaget

PODRUČJE ZA PROKSIMALNI RAZVOJ

Lev Vygotskij je smatrao da dijete, koje ne uspijeva da na vlastitu ruku obavi zadatke ili riješi probleme, često biva uspješnije ako je u blizini neko od odraslih ko mu može priteći u pomoć. Ljudi imaju veliki kapacitet učenja i potrebno je samo da dobiju nastavu ili superviziju, ostvariti na vlastitu ruku. Odrasli unaprijeduju razvoj djeteta pomažući djeci da postignu različite stvari koje oni samostalno ne mogu ostvariti.

Važan pojam kod Vygotskog jest onaj kojeg on naziva "područje za proksimalni razvoj" (od latinskog "proximus" = neposredni). Riječ je o udaljenosti između onoga što djeca mogu učiniti na vlastitu ruku i zajedno s nekim ko ima veće iskustvo (najčešće neka odrasla osoba). Odrasli mogu tada postaviti pitanja koja pojašnjavaju problem ili pružiti podatke koji djelimično prevazilaze aktualnu sposobnost djeteta - kratko rečeno,

POSTUPAK S INFORMACIJAMA I OBRADA SJEĆANJA

Ovdje izraz "informacija" ima nešto preciznije značenje nego što mu ga mi normalno običavamo davati.

Pretpostavimo da ćemo se igrati "Dvadeset pitanja". Što ćemo učiniti ako

je bio zainteresiran za temelj razmišljanja (proces) i težio je tome da djeca razumiju problem, a ne samo da dodu sa pravim odgovorom.

mogu pridobiti dijete da napne mišiće i isproba svoje sposobnosti.

Uspjeti zajedno u nečem važna je baza za razvoj, rekao je Vygotskij. Kako formalna tako i neformalna nastava u društvu sa članovima obitelji i učiteljima koji znaju više i imaju više iskustva, važni su preduvjeti za socijalni i kulturni razvoj djeteta.

Vygotskij se u pogledu jezika i načina razmišljanja razlikovao od Piageta. On se slagao sa Piagetom u tome da djeca ne razmišljaju na isti način kao i odrasli, ali prema Vygotskom u načinu kako djeca govore nema ničeg egocentričnog. Dječiji govor i misli su prije svega, socijalne prirode. Jezik u početku ispunjava regulirajuću funkciju, ali on vremenom postaje oruđe za razmišljanje, a ne samo način predstavljanja svijeta u svijesti. Za Vygotskog su svi oblici razmišljanja oblik čina, a čin je taj koji daje građu za razmišljanje.

želimo brzo doći do onoga što onaj drugi misli - postaviti ćemo takva pitanja da vremenom bude sve manji broj mogućih alternativnih odgovora. Moglo bi se reći da zaokružujemo pravi odgovor.

Drugi primjer: Čovjek ima snop igraćih karata, izvuče jednu kartu i zamoli nekoga da pokuša utvrditi koja je to karta. Za početak je dobro pitanje da li je karta crvene ili crne boje. Ovim je isključena polovica karata u igri. Sljedeće pitanje može biti da li je karta pik ili tref, što čini da je još polovica od mogućih karata isključena iz igre. Svaka informacija koja reducira nesigurnost za polovicu, naziva se "bit". Ovo je kratica za englesko "binary digit" (binarna brojka tj. 0 ili 1).

Kakve veze sada ovo ima sa razmišljanjem? Hoćemo li nešto bolje saznati gledajući na čovjeka kao na informacijski sistem ili na mozak kao na kompjuter? Imaju li djeca isti kapacitet i ograničenja u obradi informacija kao i odrasli?

Zamoli li se jednog 3-godišnjaka da se prisjeti niza brojki, jedva da će mu uspjeti prisjetiti se više od tri brojke. U dobi od otprilike 5 godina djeca mogu baratati sa pet brojki, a u dobi od oko 8 godina ona su podjednako vješta kao i odrasli. Poenta je u tome da se moraju naučiti kako se toga sjetiti. U nepoznatim situacijama djeca su, dakle, lošija od odraslih u pažanju, sjećanju i reagiranju na događaje, ali se ona mogu uvijek baviti.

Općenito uzevši, djeca su početnici i njih se stalno obasipa novim zadacima i zahtjevima. Oni su ograničeniji od odraslih kad je riječ o tome koliko mogu "primiti" u nepoznatim situacijama. Međutim, oni se mogu naučiti da

izvlače pouku iz svojih iskustava. Nije tačno da oni ne mogu izvesti logičke operacije, već je, umjesto toga, njihovo oskudno iskustvo i stručnost, to što čini da im je potrebno više vremena, da ne primjećuju sve relevantne detalje koji pripadaju izvjesnom problemu, ili da im jednostavno ne polazi za rukom da riješe neki zadatak.

Odrasli mogu pomoći djeci u verbaliziranju načina razmišljanja i pružiti im povratnu informaciju (feedback). Odrasli ih također mogu naučiti posebne strategije memorisanja:

- grupisati informaciju,
- ukazati na važnost ponavljanja različitih stvari,
- ukazati na trikove za memorisanje,
- dati strukturu gradivu koje treba naučiti,
- ukazati na važnost načina obrade nekog gradiva koje treba naučiti, npr. pravljenjem bilješki i rezimiranjem.

Kada se djeca konfrontiraju s nekim problemom ili nepoznatom situacijom, oni najprije putem svojih osjetila primaju informaciju od okoline, zadržavaju je u osjetilnom pamćenju, a zatim je šalju u kratkotrajno pamćenje, odakle ona nestane u toku nekoliko sekundi.

Ono što se naziva radnim pamćenjem usmjereno je uglavnom na ono što već postoji u svijesti. Kratkotrajno pamćenje se međutim fokusira na ono što dolazi izvana, i može se usporediti sa školskom tablom na

kojoj se zapisuje ono što je aktualno, a briše ono što to više nije. Radno se pamćenje aktivira kad se trebamo sjetiti nekog opisa puta ili imena neke osobe koju smo nedavno posjetili. Radno pamćenje zahtijeva svjesnu aktivnost: upravo kao što i u kompjuteru sadržaj postoji dokle god traje aktivnost.

Sadržaj radnog pamćenja može se zatim pohraniti u *dugotrajno pamćenje*, što zahtijeva neki oblik aktivnosti koji prati izvjesnu kognitivnu strategiju, npr. ponavljanje, podvlačenje ili rezimiranje. Što više znanja imamo o nekoj temi, utoliko će nam biti lakše pohraniti nove informacije. Dugotrajno pamćenje vjerovatno nema nikakve granice kapaciteta pohranjivanja; moglo bi se reći da pamćenje ne zauzima nikakav prostor.

Problem je prije u tome kako na zadovoljavajući način pohraniti, a zatim pribaviti informaciju - može biti teško sjetiti se kao se sjetiti!

METAKOGNITIVNOST

Unutar kognitivnog teoretskog učenja postoji mišljenje da je individua aktivna u svom učenju i u svom tumačenju stvarnosti. Da bi dobila relevantnu informaciju izvana individua koristi raznovrsne strategije. Informacija se zatim organizira u već postojeće sheme i modele u svijesti, i pohranjuje se u različitim sistemima pamćenja. Ovim tipom učenja upravlja kontrolni sis-

Postoje kompjuterski modeli kako funkcionira mozak kad čovjek misli i doživljava. Ti modeli daju relativno dobru sliku onoga što se događa sa sjećanjem i učenjem. Modeli pokazuju dokle je jedno dijete stiglo u svom kognitivnom razvoju, što mu još nedostaje i šta zbog toga treba vježbati.

Funkcionira li sjećanje djeteta bolje što je ono starije, ili se pak pogoršava? Kratkotrajno pamćenje funkcionira kod djece u školskoj dobi jednako dobro kao kod odraslih, ako ne i bolje, između ostalog i u vezi sa vizuelnim sjećanjem. Jedan 8-godišnjak može, primjerice biti znatno bolji od nekog odraslog u igri slaganja tipa "Memory". Sposobnost upotrebe dugotrajnog pamćenja razvija se polaganije od kratkotrajnog pamćenja, vjerovatno zbog toga što su procesi pohranjivanja i pribavljanja informacija kompliciraniji. Razvijenije razmišljanje (konkretno operaciono razmišljanje) utječe pozitivno na funkcije pamćenja.

tem koji leži na višem nivou u svijesti. Djeca, dakle, mogu biti svjesna kako uče i mogu upravljati zbivanjem polazeći od cilja koji imaju u vezi sa učenjem.

Ovi procesi upravljanja ponekad se nazivaju metakognitivnim i oni znače znanje o znanju (ili zapravo znanje o razmišljanju). Djeca znaju šta treba činiti da na najbolji način nešto nauče-

i zapamte te mogu i planirati i kontrolirati i upravljati procesom učenja za vrijeme njegova trajanja.

Mlada djeca često nisu upućena da oni sami mogu biti aktivni i utjecati na svoje vlastito rješavanje problema i učenje. Upitajmo predškolsko dijete što je teže naučiti napamet, 5 ili 15 brojki. Ono će vjerovatno odgovoriti da je to jednako teško. U dobi od oko 10 godina dijete, međutim, razumije da je teže naučiti mnogo brojki, da se može naučiti serija brojki, ali također i zaboraviti njihove djelove. Oni također znaju da je lakše naučiti mnogo činjenica ako se koristi neki oblik "trika", stavljajući ih u jedan kontekst ili stvaranjem nekog oblika sistema u gradivu ili slično.

Ovakvi trikovi predstavljaju ono što nazivamo *strategijama učenja*

Jezični razvoj

RIJEČI POSTAJU JEZIK

Jezični razvoj je između 6. i 12. godine mirniji i stabilniji od jezične eksplozije koja se zbivala tokom predškolskih godina. Tokom ovog vremena dijete počinje spoznavati jezik kao jezik, što mu omogućava veću kontrolu razumijevanja i upotrebe jezika, a osim toga pojačava njegovu kognitivnu sposobnost. Njegovo razumijevanje jezika je dio metakognitivnosti i ključ nove predodžbe o sebi samom i o okolini.

(one spadaju u metakognitivnost) koje se razrađuju polazeći u dobroj mjeri od novostečenih sposobnosti koje doprinose da su školska djeca u rješavanju različitih vrsta problema znatno bolja od mlade djece.

Najveća razlika između mlade i starije djece odnosi se, dakle, na primenu strategija. Zbog toga je važno da se i djeca nauče da ih koriste, te da to čine na jedan efikasan način. Dobiju li djeca ovakav tip pomoći i podrške, ona će na bolji način moći organizirati i obraditi informaciju.

Međutim, moramo imati na umu da metakognitivnost sama po sebi nije dovoljna za rješavanje problema na zadovoljavajući način već su za to potrebna i specifična iskustva.

Ne povećava se samo fond riječi već i djetetovo shvaćanje značenja riječi postaje suptilnije i dublje u stilu kako odrasli koriste riječi. To znači da djeca počinju shvaćati funkciju ironije, te mogu pomalo i sami koristiti ironične obrate.

Ironija je veoma apstraktan način izražavanja - mora se, naime, uočiti da govornik može misliti na nešto suprotno onome što kaže i isto pokazuje tijelom, te time i razumjeti na što se aluzija odnosi.

DOB	JEZIČNI RAZVOJ
7	<p>Pasivni oblik.</p> <p>Shvaća strukturu jezika i vezu zvuk - riječ.</p>
8	<p>Dobre gramatičke spoznaje.</p> <p>Fond riječi varira uveliko između pojedine djece: aktivni fond riječi obuhvaća 3 000-12 000 riječi, pasivni 10 000-40 000 riječi.</p>
9	<p>Reagira adekvatno na povratnu informaciju slušaoca.</p>
10	<p>Gotovo u potpunosti vlada gramatikom.</p>

Jezični razvoj za vrijeme školske dobi. Naznake starosti u godinama.

Dijete, dakle, mijenja predodžbu o tome što su jezik i riječi. Ono postepeno postaje više analitičko i logičko u svojoj upotrebi riječi, i manje ograničeno vanjskim osobinama riječi ili postupcima. Ovo je važno budući da dijete sve češće nailazi na riječi koje nemaju nikakve veze s njegovim direktnim ili osobnim iskustvima.

PRAGMATIČNOST

Pod pragmatičnošću podrazumijevamo način korištenja jezika u socijalnim situacijama (vidi str. 169). Jedan 4-godišnjak može vani, u šetnji, bez mnogo okolišanja pokazati prstom na neku ženu i glasno komentirati: "Što je debela!", dok jedan 8-godišnjak zna da to nije baš zgodno i zbog toga će on svoj komentar iznijeti spuštenim glasom.

Pragmatičnost obuhvaća pravila kako je moguće socijalno tumačiti jezične izjave, tj. smisao koji se pridodaje tekničkom značenju (tj. onom značenju koje stoji u rječniku). Ironične dodatne poruke, aluzije i konvencionalne izreke ("hiljadu hvala")

Djevojčice počinju govoriti ranije od dječaka i njihove su rečenice duže i gramatički ispravnije. Djevojčice imaju prednost tokom cijelog djetinjstva - razlika koja se danas eventualno izjednačava.

doprinosu davanju predviđenog, a ne doslovnog tumačenja onome što kažemo i činimo.

Pravilo koje se tiče pragmatičnog aspekta jezika kaže da se stvari moraju vidjeti iz perspektive nekog drugog. Primjerice, u telefonskom se razgovoru mora poći od perspektive slušaoca kad čovjek priča o nečemu što mu je pred očima, što onaj ko sluša ne može vidjeti.

Glas i tijelo koriste se na poseban način za prenošenje različitih poruka koje nisu obuhvaćene samim riječima. Prije početka školovanja djeca uspijevaju promijeniti način korištenja jezika ovisno o situaciji; oni naprimjer mijenjaju

visinu glasa i intonaciju kad razgovaraju sa lutkom ili kad se igraju roditelja u igri "tate, mame i djeteta". Međutim, teže im je mijenjati rječnik, dužinu rečenica i neverbalnu komunikaciju.

Komunikativne vještine se tokom školskih godina brzo razvijaju, u vezi sa učenjem većeg broja socijalnih uloga i dobivanjem više iskustava različitih socijalnih situacija.

Dobar primjer za to jest sposobnost pričanja viceva, koja zahtijeva sposobnost pažljivog slušanja, znanje što

netko drugi smatra duhovitim i prisječanje detalja. Osim toga, treba znati da dobar vic zahtijeva stvaranje iščekivanja kod slušaoca putem retoričkih pauzi, kontakta očima i stila jezika.

Predškolskom djetetu ne uspijeva tako dobro da ispriča jedan vic, ono može praviti grimase koje distrahiraju slušaoca ili pak izgubiti interes i pričati o nečemu što ono voli raditi. Ako koristi oblik vica, dijete najčešće promaši poentu ili vicu zaboravi dati glavnu misao.

DVOJEZIČNOST I VIŠEJEZIČNOST

Najveći broj kultura sadrži više različitih jezika i većina zemalja svijeta je multijezična. Poznavanje više jezika ima mnoge prednosti, između ostalog i to da se time obično stvara meta-jezična svjesnost - uz pomoć drugog jezika djeca mogu razumijevati strukturu i pragmatičnost prvog jezika. Oni također uviđaju i privremeni karakter jezika, tj. da se "pas" ne mora zvati baš "pas".

Prije se smatralo da je dvojezična ili višejezična sredina značila da dijete neće čestito naučiti niti jedan jezik. Međutim, danas znamo da takva sredina gotovo da olakšava razumijevanje jezika. Djeca uče više od jednog načina gledanja na jezik, uče više artikuliranih glasova i dobivaju bolju perspektivu na način kako jezik funkcioniše. Mana su vanjske sličnosti između jezika, npr. u fondu riječi. Ovo

čini da djeca lako miješaju riječi koje po obliku liče jedna drugoj, ali imaju potpuno drugačija značenja, takozvane "false friends".

Obično se razlikuju "kulturalna dvojezičnost" i "prirodna dvojezičnost". Kulturalna znači da dijete jedan jezik uči u obitelji, a neki drugi kada, primjerice, krene u vrtić ili školu. Dosta je rasprostranjeno mišljenje da dijete prije nego što počne s drugim jezikom, treba valjano ovladati prvim jezikom. Prirodna dvojezičnost znači da se u obitelji paralelno upotrebljavaju dva jezika, što omogućava da dijete istovremeno uči oba jezika.

Ne postoji nikakva jasna metoda kako da se efikasnije nauči drugi ili treći jezik. Podrška koju u učenju drugog jezika pružaju roditelji kao i visoki status tog jezika u društvu u kojem dijete živi, jesu preduvjeti koji, ako

nisu ispunjeni, iako mogu izazvati različite poteškoće. Međutim činjenica da roditelji govore različitim je-

zicima izgleda da ne ometa jezični razvoj djeteta.

Inteligencija

ŠTO JE INTELIGENCIJA?

Pojam inteligencije odnosi se na prilagodljivost, opću sposobnost mijenjanja polazeći od svojih iskustava, tj. učenja. Na inteligenciju se općenito gleda kao na sposobnost apstraktnog razmišljanja, između ostalog i uz pomoć jezika, integriranja ranijih znanja s novima, kao i rješavanje novih problema - sve u svrhu prilagodavanja promjenljivoj okolini.

Istraživanja oko inteligencije pokazala su da je često riječ o više različitih sposobnosti, što također potvrđuju i svakodnevna iskustva. Međutim, to se odnosi i na pitanje da li ove različite sposobnosti pripadaju jednoj općoj kategoriji ili je riječ o međusobno nepovezanim faktorima. Najveći broj testova inteligencije po-

KAKO SE MJERI INTELIGENCIJA?

IQ ili kvota inteligencije mjeri se na slijedeći način: mentalna se dob razlikuje od hronološke dobi. Hronološka dob jest broj godina koje je osoba živjela. Mentalna se dob označava pitanjem koliko zadataka neko uspijeva riješiti u usporedbi s "normalnom" djecom iste hronološke dobi. Kao srednja vrijednost uzima se 100

laži od toga da postoji kako opća inteligencija ("g-faktor") tako i specifični oblici ("s-faktori").

Pitamo se, dakle, malo šaljivo, možemo li usporediti inteligenciju s vodom koja se dakako sastoji od dvije *sjedinjene* tvari, kisika i vodika? Ili ćemo inteligenciju najbolje objasniti kao *zbirku* jedinica, npr. kao jabuke i kruške? Oba su ova mišljenja zastupljena unutar razvojne psihologije. Piaget je jedan od onih koji je smatrao da inteligencija najviše liči prvospomenutoj slici, onoj o vodi, tj. da pojmovi o konzervaciji, vremenu i uzroku, zajednički sačinjavaju opću sposobnost djeteta da razmišlja, npr. u obliku konkretnih ili formalnih operacija.

poena. Sadrži li jedan test 30 zadataka i jedan prosječni 7-godišnjak uspješno riješi 10 od njih, onda svaki 7-godišnjak koji riješi isti broj zadataka ima IQ 100. Uspije li dijete riješiti više zadataka njegova će mentalna dob biti viša; riješi li manje, mentalna će dob biti niža.

Kvota inteligencije (IQ) izračunava se na slijedeći način:

$$\frac{\text{mentalna dob}}{\text{hronološka dob}} * 100 = \text{IQ}$$

Testovi inteligencije su standardizirani, što znači da se poeni daju po jednoj skali gdje je srednja vrijednost 100, i gdje dvije trećine ukupnog stanovništva dobiva IQ između 85 i 115 poena, a 96 posto stanovništva između 70 i 130.

Stanford-Binet je uobičajeni test inteligencije koji je prije svega usmjeren prema verbalnoj sposobnosti i apstraktnom mišljenju. Primjeri zadataka su: "Koji broj dolazi poslije 3, 7, 11, 15?"; ili: "Odredi koja od slijedećih riječi ne odgovara ostalima!"

Drugi dobro poznati test inteligencije jest *WISC-R* (Wechsler Intelligence Scale for Children, Revised Form), koji osim opće skale inteligencije sadrži i 12 podskala, npr. verbalnu

i matematičku sposobnost. Dio zadataka je neverbalnog karaktera; djeci se npr. daje da riješe jednostavne labirintne zadatke. *WISC-R* je pogodan za korištenje kad se sumnja u moguće poteškoće u učenju kod djece. Danas je u Švedskoj najuobičajenija treća verzija.

Drugi primjeri testova jesu *Ravenove matrice*, koje sadrže figure ili šablone gdje dijete treba upotpuniti izvjesni šablon nekom figurom birajući je između izvjesnog broja predstavljenih figura. Ovaj test oblikovan je tako da odgovara djeci s jezičnim poteškoćama.

"Draw a Man" kojeg smo spomenuli u vezi s poglavljem o dječijim crtežima (vidi str. 172) također je jedan od neverbalnih testova. Ovdje djeca trebaju nacrtati čovjeka, a zatim se crtež boduje prema različitim kriterijima, npr. prema bogatstvu detalja i svojoj složenosti.

KRITIKA I POGREŠNO SHVAĆANJE TESTA INTELIGENCIJE

Dugo vremena su u testiranju inteligencije kritikovani pojedini segmenti, od kojih su danas mnogi otklonjeni. Svrha testa jest mjerenje općih sposobnosti. Preduvjet je naravno da djeca imaju dovoljne jezične sposobnosti, kao što je slušanje, govor i čitanje, kako se ne bi desilo da test mjeri jezičnu sposobnost umjesto inteligencije.

Druga se kritika odnosi na vremensko ograničenje najvećeg broja testo-

va, što ide na štetu djece kojoj je potrebno malo više vremena da riješe izvjestan problem. Smatralo se, također, da su testovi više mjerili znanja iz sjećanja nego neku sposobnost. Međutim, možda se najozbiljnija kritika svodi na to da su testovi vezani uz kulturu i jednostrano idu u prilog zapadnjačkoj kulturi srednje klase.

Čak i ako bi se pokušao stvoriti test inteligencije koji ne bi davao iskrivljene rezultate, ipak bi bilo teško

izbjeći da osnovne kulturne razlike ne prodru u procjenjivanje. Djeca, možda, ukupnu situaciju testiranja s nepoznatom osobom koja test administratora doživljavaju neobičnom i najvećim dijelom sjede začuđena ili uplašena pred čudnim pitanjima koja im se postavljaju.

Međutim, jedan dio kritike testa inteligencije ovisi o nesporazumima: da se, primjerice, poeni inteligencije smatraju izrazom "istinske" ili stvarne inteligentne sposobnosti.

Umjesto toga test inteligencije mjeri sposobnost znanja uopće ili uspjehe koji su relevantni u školi. Drugi nesporazum je to da jedan rezultat na nekom testu, (npr. 112 poena), odgovara tačnoj vrijednosti inteligencije djeteta. U stvari, rezultat znatno varira od prijepodneva do poslijepodneva, od 7 do 12 godina, od situacije testiranja u razredu s nekom nepoznatom i distanciranom osobom do opuštenije situacije s nekim koga dijete poznaje.

Problemi i poremećaji

POTEŠKOĆE U UČENJU

Većinom se tokom prvih školskih godina otkriva ako dijete ima neku vrstu poteškoća u učenju. Postoje različita saopćenja o kolikom je broju takve djece riječ, ali se obično smatra da je to negdje između 10 i 30 posto od sve djece.

Za većinu djece koja se nalaze u "sredini" krivulje normalne raspodjele, tj. one 2/3 koja se nalazi u intervalu između 85 i 115 IQ poena, rezultat testa ne govori mnogo o pojedinom djetetu. Međutim, za donji i gornji interval, s vrijednošću IQ ispod 70 ili preko 130, može biti dragocjeno saznanje koji se zahtjevi mogu postaviti pred određeno dijete, ili kakvu vrstu mjera eventualno treba poduzeti, ili kako će se dijete na najbolji način stimulirati. Neravnomjeran profil inteligencije - da je neko u nečemu dobar ali je u nečem drugom znatno lošiji, može dati indicije o uzrocima eventualnog problema ponašanja kod djece.

Na pravi način upotrijebljeni i oprezno tumačeni rezultati testa mogu predškolskom osoblju, nastavnicima i roditeljima biti od velike pomoći u razumijevanju različite djece. Za stvaranje dobre slike djeteta test je komplement, a ne nadoknada drugih izvora informacija kao što su svakodnevna posmatranja i razgovor.

Ima li neko dijete normalne rezultate testa inteligencije, ali znatno kasni u nekom drugom pogledu (čitanje, pisanje, matematika) što se pak ne može dovesti u vezu sa specifičnim uzročnim faktorom kao što je oštećenje sluha, kaže se da dijete o kojem

je riječ iskazuje oblik problema učenja ili poteškoće u učenju.

Razlozi problema učenja mogu ležati u manjkavim jezičnim funkcijama, takozvanim metakognitivnim poteškoćama, i u psihosocijalnim problemima. Temelj poteškoće u učenju relativno rijetko ovisi o nedovoljnoj motivaciji ili ravnodušnosti učenika, iako, nažalost, ponekad mogu kako roditelji tako i nastavnik smatrati da se dijete dovoljno ne trudi.

Teško je saznati tačan razlog, ali se može vjerovati da su poteškoće često u tijesnoj vezi sa manjkavim funkcija-

POTEŠKOĆE KOD ČITANJA I PISANJA

U našem društvu koje zahtijeva dobre komunikacijske vještine, ne znati čitati ili pisati na "pravi" način može imati velike posljedice. Poteškoće se mogu sastojati u nemogućnosti svladavanja sricanja slova u riječi, čitanja dugih riječi, čitanja normalnom brzinom, razumijevanja pisanog teksta, korektnog pisanja spajanjem slova u riječ ili izostavljanja slova. U pitanje je kontinuirana skala s prilično ozbiljnim simptomima na jednoj strani, i znatno uobičajenijim problemima na drugoj.

Poteškoće kod čitanja i pisanja ponekad se nazivaju *sljepočom riječi* ili *disleksijom*, a javljaju se kod otprilike 10 posto svih Švedana; različita istraživanja daju nešto različite brojeve, u nekim slučajevima čak do 20

ma u mozgu, npr. funkcije koje se odnose na sluh i vid, a ne općenito s organskim oštećenjima. Polazeći prije svega od ispitivanja blizanaca, relativno se nedvosmisleno pokazalo da su umiješani i prirodni faktori.

Djeca s poteškoćama u učenju imaju često i psihosocijalne probleme: mogu biti izloženi maltretiranju, isključenju ili uopće imati nisko samoosjećanje. Kao i uvijek kad je riječ o kognitivnim uspjesima koji ne "ispunjavaju očekivanja", bolje je da se odgovarajuće mjere poduzmu što ranije.

postu. Uobičajenija je kod dječaka nego kod djevojčica; djevojčice s poteškoćama kod čitanja i pisanja čine manji broj grešaka od dječaka. Stalni neuspjesi lako stvaraju veoma nisku motivaciju za rad u školi, a time i nisko samoosjećanje.

Više je istraživača proučavalo način na koji se može olakšati situacija dislektične djece. U školi treba voditi računa o slijedećem:

- Insistirajte na jakim stranama učenika i ne pre naglašavajte poteškoće.
- Ne poduzimajte opće mjere već prilagodite nastavu i vježbu čitanja svakom pojedinom djetetu.
- Napravite detaljnu analizu poteškoća i mogućnosti.
- Počnite s onim što je osnovno i nastavite korak po korak.

- Uspoređujte učenika sa samim sobom, ne s drugim učenicima.
- Ne ispravljajte stalno.
- Dozvolite učeniku da kontrolira i upravlja svojim vlastitim razvojem u skladu sa zajedničkim planiranjem.

Poteškoće kod čitanja i pisanja nemaju nikakve veze s općom inteligencijom. H. C. Andersen, Albert Einstein i Thomas Alva Edison, koji su vjerovano bili dislektičari, dobar su primjer za to.

DISLEKSIJA

Slijedeći pismeni sastav pokazuje koliko mnogo patnje mogu značiti poteškoće kod čitanja i pisanja (disleksija). Sastav je napisao jedan dječak u proljetnom polugodištu osmog razreda. Tada mu je bilo oko 14 godina.

Ja i škola

U početku 4. razreda osjetio sam da nisam kao i drugi učenici. Kad smo imali engleski, uopće nisam mogao pratiti nastavu.

Već u 2. razredu primijetio sam da je sastaviti riječi i rečenice bilo napornije meni nego mojim drugovima, ali tada se nisam osjećao loše.

Nisam znao napisati slova tako da ih spojim u riječi!

U 4. razredu je bilo teže. Sve što sam napisao bilo je krivo. Budući da sedmica nije bila dovoljna, nosio sam zadatke kući i ispravljao ih tokom vikenda. Uvijek sam se uspoređivao s moja dva druga koji su bili najbolji u razredu. To nisam trebao raditi. Oni su domaće zadatke napravili začas dok je meni bilo potrebno mnogo više vremena. Sve bih bio zaboravio kad bih došao u školu. Sjedio sam u klupi kao budala i nikad nisam pisao ispravno u pismenim zadacima.

Budući da nisam znao, pogađao sam riječi i uvijek je bilo krivo. Počeo sam mrziti školu sve više i više. Ništa nije bilo kako treba. Čak i u slobodno vrijeme, kad smo se igrali na kompjuterima ja sam uvijek bio zadnji. Ponekad smo posuđivali knjige jedni od drugih. Pravio sam se kao da znam čitati. Napredovao sam uz pomoć laži.

Nogomet je postao moj spas, jer inače ja sada ne bih bio živ. Kad sam bio na nogometu, nisam trebao lagati. Bio je to prijatan osjećaj.

Počelo me je boljeti u stomaku i u glavi. Jednog dana smo otišli u bolnicu. Imao sam gas-

tritis, a postao sam i alergičan. Nije da je baš bilo prijatno. Noću nisam mogao spavati. Budio sam se i plakao. Ponekad mi je trebalo više sati da bih ponovo zaspa. Mama ili tata su uvijek morali ležati kraj mene. Na kraju je mama odlučila da premjesti moj krevet u sobu moje braće/sestara, te sam tako izbjegao da spavam sam. I za njih je bilo malo mirnije. Unatoč tome, uvijek sam bio umoran. Sve je bilo naopako.

Prošli su 5. i 6. razred. Ponekad sam se osjećao dobro, ponekad loše. Budući da nisam pratio nastavu, radio sam drugo. Bilo je podosta nestašluka. Jednom sam za vrijeme nastave pustio da zvoni alarmni sat koji se koristi kod kuhanja. Nastavnica je itekako bila ljuta. Poslala me je kod direktora škole gdje sam ostao sjediti do kraja školskog sata. Sjediti kod direktora postao je feljton.

Nestašluke sam izmišljao da bih se pred drugovima pokazao odvažnim i da bih izbjegao sjediti u razredu.

Sada idem u 8. razred i smatram da je jednako naporno. Divno je pomisliti da mi preostaje samo još jedna godina u školi (osnovna škola u Švedskoj traje 9 godina o.p.). Kad ta godina završi pokušat ću naći nekakav posao. To treba biti neki praktični posao jer tu ne treba mnogo čitati i pisati.

Göteborgs-Posten (dnevne novine koje izlaze u Götaborgu o.p.)
23 august 1994

Socio-emocionalni razvoj

Poimanje sebe

SAMOPOZNAVANJE, SAMOPOUZDANJE, SAMOSVIJEST

Način kako djeca doživljavaju sebe same - njihovo poimanje sebe, te njihova iskustva sa sobom samima, kao i saznanje da su jedinstveni, usko su povezani s razumijevanjem i shvaćanjem drugih. Poimanje sebe razvija se tokom čitavog djetinjstva, adolescencije i života kao odraslih osoba.

Kao što smo već spomenuli, najveći broj djece u dobi otprilike, između druge i treće godine počinju bivati u stanju da sebe same imenuju polazeći od spola i starosne dobi.

Međutim, oni još uvijek nemaju nikakvu predstavu o tome da su ta svojstva konstantna, oni misle da mogu postati neka druga osoba s nekim drugim imenom. Tek na pragu dobi od 5 ili 6 godina njihovo poimanje sebe postaje tako čvrsto da uvažavaju činjenicu da će u osnovi ostati ista osoba do kraja života, čak i ako promijene zanimanje ili ako se

presele nekamo. Time se razvila istinska slika o sebi samom.

U dobi od 7 godina djeca običavaju objašnjavati svoje postupke polazeći od situacije i od ovdje-i-sada-perspektive. Nekoliko godina kasnije mnogo im je lakše povezati svoje postupke s osjećajima i crtama ličnosti.

Djeca u predškolskoj dobi sami sebe najčešće opisuju prema vanjskim osobinama i uspjesima; u dobi od 8 godina počinju uključivati i psihološke osobine. Sa 9 i 10 godina djeca počinju dolaziti i do spoznaje da se ego ili ličnost djelimično može mijenjati ovisno o okolnostima, tj. da čovjek nije uvijek jednak iznutra.

Otprilike istovremeno, ili nešto kasnije, djeca također počinju biti u stanju da vladaju kontradiktornim predodžbama o sebi samima i o drugima, npr. da istovremeno vole nekoga iako su ljuti na tu istu osobu, ili da izvjesne

osobine smatraju nepodnošljivima, dok su druge prihvatljive.

Prema Sigmundu Freudu godine između 7 i 12 relativno su mirne. Smatrao je da su dječije potrebe i nagoni tada stabilniji. Prema Eriku H. Eriksonu kriza tokom ove faze odnosi se na želju za aktivnošću nasuprot inferiornosti i osjećaju manje vrijednosti. Djeca u školskoj dobi iskazuju bolju percepciju, razumijevanje pojmova, koncentraciju i sposobnost procjenjivanja - važne preduvjete za savladavanje zahtjeva koje škola postavlja. Prije svega je razvoj jezika taj koji kod djeteta stvara preduvjete da bi ono moglo usvojiti formalna školska znanja.

Bude li dijete uspješno, ono doživljava samo sebe kao kompetentno, dobiva pozitivnu sliku sebe samoga kao i veće samopouzdanje. Neuspješnoj djeci je teško izbjeći osjećaj inferiornosti, te time postaju pasivna ili, Eriksonovim izrazima kazano, djeca ili postaju aktivna i produktivna ili inferiorna i manje vrijedna.

Najveći broj djece dobiva naravno, mješavinu onoga što je dobro i onoga što je manje dobro - u izvjesnim situacijama imaju visoku samosvijest i samopouzdanje, dok druge situacije bude osjećaj inferiornosti i nesposobnosti.

Želja za aktivnošću razvija se tako što djeca vide da ono što oni rade valja i da od onoga što oni rade neko drugi može imati koristi. Međutim važno je također da nauče gdje idu granice nji-

hovah sposobnosti tako da se samosvijest ne temelji na nerealnim zahtjevima, koja prije ili kasnije, vode ka razočarenjima.

Prema biheviorističkoj teoriji, školskoj djeci je veoma lako učiti, pod uvjetom da se koriste osnovni principi teorije učenja. Nagradivanje u instrumentalnom učenju dobiva dodatnu snagu kada dijete počinje razumijevati odnos između uzroka i posljedice - kako kratkoročno (ne pojedest li sve nećeš dobiti desert) tako i dugoročno (dobiješ li dobru ocjenu, dobit ćeš bicikl kao novogodišnji poklon). Djeca u školskoj dobi postaju također podložniji većem broju različitih vrsta stimuliranja. Oni reaguju na konkretna nagradivanja, kao što je zagrljaj ili igračka, ali također i na podsticaj, pohvalni pogled ili pažnju.

Odlučujuće za mogućnost razvoja veće samosvijesti jest doživljaj sposobnosti kad je riječ o različitim zadacima. To, naravno, ima veze sa sposobnošću i umijećem pojedinog djeteta, ali je to i nešto što se može pojačati podrškom i podsticanjem okoline.

Načinom rada u školi naprimjer konkurentskim mentalitetom ili usmjerenjem ka suradnji, također se utiče na ono što dijete vjeruje o svojoj vlastitoj sposobnosti ostvarivanja učinka, te kako ono sebe shvaća u fizičkom, kognitivnom ili socijalnom smislu. Važno je dobiti smislene i umjereno teške zadatke.

Možemo ponovo iznijeti pojam *proksimalni razvoj* Leva Vygotskog (vidi str. 177, 216).

On se svodi na to da se djeci dopusti da se hvataju u koštac sa zadacima koji su djelomično ali ne previše iznad njihove aktualne sposobnosti, a istovremeno se putem savjeta i podrške pruža ona supervizija i uputa koja im je potrebna za savladavanje zadatka.

Razvojem i stvaranjem oštrijih kultura poimanja sebe, djeca također postaju samokritičnija i njihova samosvijest slabi, prije svega ako postaju svjesni da su u nekom pogledu manjkavi. Oni sve više optužuju sami sebe za svoje manje dobre osobine; mlada djeca običavaju svaljivati krivicu na nedostatak sreće ako u nečemu ne uspijevaju.

Dakle, što djeca bolje upoznaju različita područja u kojima su dobri odnosno loši, oni istovremeno svoje

neuspjeha doživljavaju sve ozbiljnije. Postavljanje visokih zahtjeva pred sebe i istovremeno dobivanje bolje spoznaje o svom stvarnom kapacitetu, može dovesti do toga da njihova samosvijest slabi.

Tako što može utjecati na volju djece za svladavanjem i ostvarivanjem novih poduhvata. Oni postaju izloženiji fenomenu koji se naziva naučena bespomoćnost, od prethodnih su neuspjeha naučili da nije vrijedno ni pokušati. Oni ionako ne vjeruju da će im uspjeti, smatraju da se ništa ne može učiniti da bi se situacija poboljšala i zbog toga se predaju. Nakon što su više puta čuli od nastavnika, roditelja i drugih odraslih da su loši u matematici, da ne znaju igrati nogomet, da nisu tehnički nadareni ili da su stidljivi, djeca se niti ne hvataju u koštac s fizičkim, kognitivnim ili socijalnim izazovima.

DOB	OBILJEŽJA
2-3	Može imenovati samog sebe, između ostalog kao dječaka ili djevojčicu. Osobine se ne doživljavaju kao permanentne.
5-6	Poimanje sebe stabilno. Vlastito ime je važno.
7	Ovdje-i-sada-perspektiva.
8	Shvaća psihološke osobine kod drugih.
9-10	Uviđa da ljudi pokazuju različite strane u različitim situacijama, te da mogu imati i dobre i loše osobine.

Ja-razvoj za vrijeme djetinjstva. Naznake starosti u godinama.

DRUGOVI VRŠNJACI

Prema Jean Piagetu drugovi istih godina bivaju važni, između ostalog i zbog toga što oni pomažu jedni drugima da se oslobode egocentrizma, te da razumiju šta i kako drugi ljudi misle i osjećaju. U svojoj igri s drugom djetetom, dijete se uči kako funkcioniraju pravila, uči se rukovati konfliktima i praviti kompromise.

Piaget smatra da roditelji i ostali odrasli ne mogu isto to činiti na jednako efikasan način kao vršnjaci, budući da oni nisu ravnopravni s djetetom. Vršnjaci dobivaju djelimično istu odgojnu ulogu kao i roditelji:

- oni čine sigurnu osnovu,
- oni ojačavaju samopouzdanje,
- oni stavljaju na raspolaganje sistem norme,
- oni su dio bliskih relacija,
- od njih se uči.

KRIZA DEVETE GODINE

U posljednje se vrijeme unutar razvojne psihologije počelo govoriti o takozvanoj krizi devete godine, do koje dolazi negdje između 8. i 10. godine. Ta bi se kriza mogla opisati kao neki oblik buđenja, pri čemu se socijalni svijet širi. Djeca se počinju uspo-ređivati s drugima i uvidati da se izvjesni aspekti stvarnosti ne mogu mijenjati. Egocentrično razmišljanje polako se zamjenjuje, više logički usmjerenim načinom razmišljanja koje, između ostalog, daje novu predodžbu

Time bi se moglo reći da je u školskoj dobi grupa drugova možda najbolje oruđe za poboljšanje vlastite samosvijesti. Povećana nezavisnost od roditelja kao i smanjena interakcija s njima tokom školskih godina, povezana je s većom ovisnošću od vršnjaka. Što je dijete starije, utoliko je i veća vjerovatnost da će se sa svojim nevoljama i problemima obratiti drugovima, i utoliko će više misliti da mu roditelji ne mogu pomoći.

Kad se grupe djece igraju ili druže, razvijaju se specijalni modeli interakcije koji se razlikuju od ponašanja odraslih. Jedan dio naziva ovu subkulturu dječijim društvom - djeca se oblače na poseban način, razgovaraju na osobit način i imaju pravila ponašanja koja odrasli ne mogu kontrolirati, ili im čak nisu ni poznata.

o vremenu, mnogo sličniju onoj kod odraslih osoba.

U očima djeteta roditelji dobivaju realniji lik, sa svim svojim greškama i nedostacima. Time nestaje i slijepo vjerovanje u moć i znanje roditelja, koje je ranije bilo uobičajeno, i to može biti popraćeno kako razočarenjem tako i žalošću za "zlatnim" vremenom koje je nestalo. Ništa manje, to može voditi i tome da djeca kod kuće sve manje pričaju o onome što se svakodnevno događa u školi ili kad se

druže s vršnjacima u slobodno vrijeme. Za jednog devetogodišnjaka grupa drugova postaje na neki način važnija od obitelji, što će nekoliko godina kasnije biti još više naglašeno.

Kriza devete godine znači također da se i slika samog sebe mijenja čime se povećava osjetljivost na to da se bude drugačiji ili inferioran što se tiče izgleda ili dostignuća.

Razvoj morala

MORAL, ETIKA, SAVJEST

Razvoj morala tokom školskih godina sve vrijeme je usko povezan s kognitivnim i emocionalnim razvojem, a znači sposobnost razumijevanja i ponašanja u skladu s izvjesnim pravilima ponašanja, počevši od konkretnih i specifičnih pravila do općevažeće etike.

Pojam morala odnosi se na način ophođenja, norme i vrednovanja u vezi sa pitanjem koje su misli i postupci primjereni ili odgovarajući ili potrebni u različitim situacijama - s ovim se također povezuju i različiti osjećaji. Tokom razvojnog puta ovakve predstave postaju pune naboja, one se razvijaju u "smije", "treba" ili "mora", te tako dolazi do *internaliziranja* normi (uzima ih se, znači, kao svoje vlastite predodžbe).

Ako se neko ne ponaša u skladu sa ovim vrednovanjima javlja se *osjećaj krivnje*. I obaveza i krivnja važni su dijelovi onoga što nazivamo savješću, tj. sposobnošću stavljanja emocionalnog aspekta naspram vlastitih postupaka, polazeći od izvjesnih pravila ponašanja koja su povezana sa spoznajom da je nešto ispravno ili pogrešno.

Prema tome, kod normalnog razvoja savjest i moral blisko su povezani. Možemo, kao i američki socijalni psiholog *Gordon Allport* (1897-1967), razlikovati između "treba-savjesti" i "mora-savjesti". Mora-savjest se često odnosi na težnju da se izbjegne kazna, dok treba-savjest ima više veze s dobrovoljnim biranjem praćenja izvjesnih pravila, budući da su ona internalizirana.

Koji je odnos između moralnog razmišljanja i moralnog ponašanja? Unatoč tome da mnoga djeca znaju objasniti razliku između ispravnog i pogrešnog ponašanja, ona ponekad ipak postupaju prema "pogrešnim" normama, tj. lažu, krađu sitne stvari i varaju (prije svega ako ih niko ne vidi). Ovo, međutim, možda naročito i ne iznenađuje, malo ljudi živi prema apsolutnim moralnim normama.

Moral kojem se čovjek prikloni, ipak u velikoj mjeri upravlja njegovim postupcima. Da čovjek ne živi prema onim moralnim pravilima koje njeguje, ovisi ponekad o tome što nailazi na kontradiktorne situacije, što su po-

nekad dva pravila nespojiva i što ponekad grupa drugova vrši suprotan pritisak.

Ako se djeca u dobi od 10 godina ponašaju na način koji odrasli nazivaju nemoralnim, ne treba uzrok tome biti okolnost da su oni premladi ili da se neznaju ponašati moralno. Umjesto toga, to može biti uzrokovano njihovim nerazumijevanjem načina na koji je

PSIHODINAMIČKI NAČIN GLEDANJA

Sigmund Freud se interesirao prije svega za *superego* (što je uglavnom isto što i savjest), koji je prema njegovom mišljenju bio najvažniji za razvoj morala. Moglo bi se reći da *superego* vodi borbu protiv onog (eng. id), koje zahtijeva trenutno zadovoljenje i koje ne može na nešto čekati ili to odgoditi.

Prije nego što je *superego* potpuno razvijen, dijete nailazi na prepreke u ovom trenutnom zadovoljenju potreba, a istovremeno i na zahtjev roditelja za ravnanjem prema pravilima i normama. Osobe u okolini djeteta nagrađuju i kažnjavaju dječije postupke, polazeći od toga da li ti postupci odgovaraju prihvaćenim zahtjevima i normama ili ne. Kao jedan korak u razvoju, djeca takve propise i zahtjeve čine svojim vlastitim - time se oni

stvorena socijalna situacija u kojoj se nalaze ili ih njihova životna iskustva ponesena od kuće i iz škole inspiriraju na ponašanje koje je drugačije od onoga što odrasli od njih očekuju.

Polazeći od činjenice da mora! diruje misli, osjećaje i postupke, možemo razmotriti naše teoretske perspektive kako bismo razumjeli na koji način djeca postaju moralna bića.

internaliziraju - a zajedno sa identifikacijom s roditeljima, razvija se i *superego*.

Kao normalna pojava postoje snažni doživljaji kazne i krivnje povezani s kršenjem normi. Osjećaj krivnje koji nastaje kršenjem internaliziranih normi, ustvari je oblik samokažnjavanja ili straha pred takvom kaznom. Time možemo reći da Freudov *superego* predstavlja oblik "mora-savjesti".

Na neki način, funkcija *ega* u ovom procesu jest preuzimanje energije, kako od onog (eng. id) tako i od *superega*, da bi postupke prilagodilo zahtjevima stvarnosti. Ego stijedi princip kojeg je Freud nazvao *principom realnosti*, te čini i ono što je najrealnije i ono što dolikuje.

BIHEVIORISTIČKA TEORIJA

Videći zbog kakvih počinjenih postupaka druga djeca bivaju nagrađena i kažnjavana, dijete može i samo upravljati svojim postupcima. Moderni bihevioristički orijentirani teoretičari smatraju da je prvi početak dječije savjesti kada roditelji reagiraju pozitivno ili negativno na ono što dijete čini, a dijete upravlja tim svojim postupcima prema onim konzekvencijama koje roditelji očekuju.

Postoje vanjski kontrolni mehanizmi, u obliku reakcija roditelja - nagradivanje i kažnjavanje djetetovog ponašanja, te unutarnji mehanizmi, koji se odnose na dobre ili loše osjećaje u vezi s onim što se čini - dobra, odnosno loša savjest.

Objašnjavanjem što se nagrađuje ili se kažnjava, i zašto do toga dolazi,

odrasli uspješno usmjerava dijete ka ponašanju koje je prihvatljivo. Ovo pruža djetetu veoma dobru pomoć u razumijevanju veza između vlastitog ponašanja i posljedica takvog ponašanja, što onda olakšava i vlastitu kontrolu djeteta.

Ovakve situacije učenja ne utječu samo na vlastito ponašanje. Time što dijete sluša kako drugi doživljavaju neki događaj, poboljšava se i sposobnost razumijevanja tuđih reakcija kao i razumijevanje perspektive drugog. Osim roditeljskog nagradivanja i kažnjavanja, važan je faktor utjecaja i *učenje posredstvom modela*. Djeca oponašaju jake ljude i ljude koji, prema dječijem shvaćanju, imaju moć. Odatle i uzrečica: "dijete ne radi ono što mu kažeš već ono što radiš".

KOGNITIVNA TEORIJA

Jean Piaget je uglavnom proučavao na koji način djeca u svojim igrama formiraju pojmove o onome što je ispravno, a što pogrešno. Piaget je sam ponudio dosta jednostavnu teoriju, dok američki psiholog Lawrence Kohlberg (1927-1987) prezentira jedno kompliciranije gledište.

Počnimo sa Piagetom koji je smatrao da djeca do četvrte godine starosti ne razumiju kako ustvari pravila funkcioniraju. Od tog vremena pa do

dobi od oko 8 godina pravila se doživljavaju kao apsolutna i kao da su došla od nekog višeg autoriteta (Boga, države, roditelja ili nečeg sličnog), te da se ne mogu mijenjati. Ovo predstavlja moral koji Piaget naziva *heteronomnim* ("prisilni moral") ili *moralnim realizmom*. Kažnjavanja se vrše prema veličini štete koju je neki postupak prouzročio, bez obzira na namjeru koja mu je prethodila. Ako je dijete greškom razbilo dvije šoljice,

onda je to u očima djeteta gore nego da je namjerno razbilo samo jednu.

Između 8. i 12. godine nastaje ono što je Piaget nazivao *autonomnim moralom* ("moral suradnje") ili *moralnim subjektivizmom*.

Prilikom procjene vlastitih i tuđih postupaka djeca uzimaju u obzir i namjere, a ne samo rezultat. Ovo zahtijeva da djeca ostave svoju egocentričnu perspektivu i uvide na koji način druga osoba doživljava situaciju.

Heteronomni moral se djelomično podudara s preoperacionalnim i početkom konkretnog operacionog stadija, dok se autonomni moral počinje razvijati krajem ovog kasnijeg stadija. Različiti načini ophođenja prema moralu u izvjesnoj su mjeri dobro usklađeni s dječijom sposobnošću konkretnog, odnosno apstraktnog razmišljanja.

KOHLBERGOVA TEORIJA

Lawrence Kohlberg je postavio teoriju stadija o razvoju morala s tri nivoa, gdje se svaki od njih sastoji od dvije etape. Ishodište njegove teorije jest to da se etičko razmatranje djeteta mijenja onim tempom kojim se poboljšava njegova kognitivna sposobnost.

Da bi razumio kako djeca razmišljaju u moralnim pitanjima, Kohlberg je oblikovao kratke priče prema čijem su sadržaju djeca trebala zauzeti određeni stav. Evo jedne od najpoznatijih među njima:

Poslije priče Kohlberg je postavio niz pitanja da bi došao do zaključka

kako djeca rasuđuju u vezi sa ovom. Da li se muž trebao ponijeti onako kako je učinio? Je li ono što je počinio ispravno ili krivo? Treba li se dobar muž tako ponijeti? Je li apotekar imao pravo naplaćivati lijek tako skupo?

Kohlberg smatra da je u okviru svojih istraživanja iznašao različite stadije čiji opis slijedi:

- Nivo 1 - etapa 1. Na ovom se stadiju prilikom procjene nekog postupka polazi od njegovih konkretnih posljedica. Namjera koja stoji iza postupka nema nikakvog značaja za moralnu procjenu, što znači da su djeca, Piagetovim riječima kazano, moralni realisti. Nagrada i kazna upravljaju dječijim zaključivanjem, prirodna moralna ispravnost se ne uzima u obzir. Djeca slušaju autoritete da bi izbjegli kaznu, tj. oni ne bi ukrali lijek, budući da bi se u tom slučaju izložili opasnosti da dospiju u zatvor, a ne zato što je krivo krasti. Prihvate li djeca postupak muža, onda oni smatraju da ukrasti lijek nije bio loš postupak, jer njegova proizvodnja ionako nije bila skupa.
- Nivo 1 - etapa 2. Ovdje djeca korektivnim ponašanjem smatraju onakvo ponašanje koje zadovoljava njihove vlastite potrebe te da je najbolje raditi onako kako drugi kažu da se radi. Djeca smatraju opravdanim to što je muž ukrao lijek budući da je isti potreban njegovoj ženi i da oženjene osobe trebaju biti lojalne jedna prema drugoj. Misle li djeca da je

muž postupio krivo, to onda ovisi o tome što ona smatraju da će žena vjerojatno umrijeti prije nego što muž izade iz zatvora te da bi zbog toga krađa lijeka bila uzaludna.

- Nivo 2 - etapa 3. U ovoj fazi djeca postaju svjesna mišljenja i namjera drugih, te se čini da ona smatraju kako da je biti cijenjen važnije od nagrada, prije svega od osoba koje mogu odlučivati i koje se doživljavaju kao autoriteti. Djeca su, dakle, veoma konformna, a česta je i pojava pojma "pametna dečko" ili "draga curica". Ispravno je, dakle, ono što doprinosi da neko bude cijenjen. Smatraju li djeca da je muž postupio ispravno, onda to ovisi o tome što je on nesebičan i čini krivično djelo zbog jednog drugog čovjeka. Smatraju li da je krivo, onda je to zbog toga što će se rodbina muža morati sramiti zbog njegovog postupka.
- Nivo 2 - etapa 4. Na ovom se stadiju poštuju pravila da treba biti ljubazan prema drugima, budući da se tada postaje cijenjen. Izvjesna pravila djeca ocjenjuju kao sveta, te se identificiraju s pojedincima ili grupama koje imaju moć i utjecaj. Moralno ponašanje djeca procjenjuju polazeći od toga u kolikoj mjeri neki pojedinac slijedi ova pravila - ponašati se ispravno, znači slušati one koji imaju moć. Ispravno je, prema tome, ono što se slaze sa zakonima i pravilima ili šta kaže neka osoba koja predstavlja vlast.

Smatraju li djeca da je muž postupio ispravno, onda to ovisi o tome što bi on u drugom slučaju bio sukrivac smrti svoje supruge; smatraju li da je postupak kriv, onda je to zbog toga što on predstavlja kršenje zakona. Postupak se ne može prihvatiti, iako on znači da se žena može spasiti, budući da ne postoji nikakav zakon koji kaže kako se smije krasti da bi se spasio život.

• Nivo 3 - etapa 5. Ovdje djeca ne zamisljaju zakone i pravila kao nemjenjive, već počinju shvaćati da su pravila relativna i da su ljudi ti koji ih oblikuju. Društvena pravila egzistiraju za dobrobit svih, a postanu li posljedice nekog pravila destruktivne, sporazum se može raskinuti. Ispravno je ono što odgovara načinu kako da se riješe konflikti u društvu - rezultat ovoga sam po sebi nije ni ispravan niti pogrešan. Ako je neki zakon pogrešan, treba ga promijeniti. Budući da zakon nije prilagođen takvim situacijama kao u priči s mužem i lijekom, djeca smatraju da je krađa opravdana. Djeca koja misle da je postupak neprihvatljiv, smatraju da mogu postojati i drugi pacijenti kojima je lijek u jednakoj mjeri potreban kao i čovjekovoj supruzi.

• Nivo 3 - etapa 6. Ovo je prema Kohlbergu najrazvijeniji stadij moralnog razvoja. Pojedinaac se može pridržavati vanjskih pravila, ali se ponašanjem može upravljati i

vlastitim moralnim principima, neovisno od pravila koja dolaze izvana. Općevažna etička pravila odlučuju što je pravo, a što krivo, npr. zlatno pravilo ("čini drugima ono što želiš da i drugi tebi čine"). Postupak muža je ispravan, smatraju djeca, budući da on prati glas svoje savjesti i budući da ne može dopustiti da mu supruga umre. Smatraju li djeca da je postupak kriv, onda je to zbog toga što im savjest govori da se ne smije krasti, bez obzira o kakvom se razlogu radi.

Način kako ljudi moralno rezoniraju, a ne zaključci do kojih su došli, određuje njihov nivo i stadij. Prema Kohlbergu se moralno razmišljanje najvećeg broja 10-godišnjaka nalazi na stadiju jedan ili dva, dok najveći broj odraslih rijetko dostiže do petog ili šestog stadija. Kohlberg smatra da djeca moraju doseći stadij formalnih operacija (tj. rijetko prije tinejdžerske dobi), prije nego što mogu doseći stadij tri. Čovjek mora imati izvjesno životno iskustvo i iskusiti stanovitu odgovornost prije nego što stigne do stadija pet. Važno je konstatirati da su Kohlbergovi stadiji zasnovani na zamisljenim situacijama koje se nalaze van svijeta iskustva ili svijeta svakodnevnice najvećeg broja djece. Često se pokazalo da je moralno razmišljanje djeteta savršenije kad je riječ o različitim vrstama igara nego kad su u pitanju Kohlbergove priče. Djeci je dakle lakše rasuđivati polazeći od

vlastitih iskustava i pitanja koja su diskutirali sa svojim drugovima.

Dijete u školskoj dobi može u svojim postupcima razlikovati socijalne konvencije od etičkih principa. Starija djeca također uvidaju da se ljudi ponekad pridržavaju konvencija umjesto moralnih pravila. 10-godišnjaci, ali ne i 6-godišnjaci, mogu smatrati da je krađa neke stvari teži prekršaj nego doći u školu obučen u pidžamu.

Unatoč tome, djeca mogu smatrati da bi oni osobno radije nešto ukrali nego osjećali da su se zapravo osramoćili, npr. krivim odijevanjem za školu. Djeci je lakše pokazati simpatiju i empatiju jednom kad razumiju i kad se mogu staviti u situaciju neke druge osobe. Ova se tvrdnja čini održivom. Međutim, postoje i drugi istraživači koji su iznijeli ideje što upotpunjuju Kohlbergove teorije o prosocijalnom ponašanju.

Jedna priča govori o tome da je neko dijete pošlo na rođendansko slavlje svoga prijatelja i putem naišlo na jedno drugo dijete koje je palo i udarilo se. Hoće li prvospomenuto dijete stati i pomoći, te time riskirati da propusti slavlje, ili će ono nastaviti dalje i

time odustati da pomogne jednoj osobi u nevolji?

Rezultati se relativno dobro podudaraju s Kohlbergovom teorijom da mlada djeca koriste princip ugođaja pri svojoj odluci da se produži na slavlje kako se ne bi propustila torta. Međutim, čini se da starija djeca koriste princip zasnivanja na potrebi, tj. potrebama drugih ljudi. U izvjesnim slučajevima ova djeca stavljaju potrebe drugih ljudi ispred vlastitih potreba, npr. treba stati i pomoći nekome ko se ozlijedio, iako to može značiti da neće dobiti nikakvu tortu.

Danas postoji i dio kritike prema Kohlbergovoj teoriji: njegova predodžba univerzalnih stadija gotovo da prije odražava liberalna i zapadnjačka vrednovanja, da su njegove situacije isprobane samo na dječacima, a kasnije ih se generaliziralo da važe i za djevojčice, da je razvoj moralnog razmišljanja shvaćao kao ravnomjernu struju, iako se čini da on ide malo naprijed, malo natrag.

Unatoč kritikama, Kohlbergova teorija uglavnom ima prilično uspjeha i u mnogim se različitim kontekstima pokazala održivom i upotrebljivom.

Problemi i poremećaji

NOVI SVJETOVI - NOVI PROBLEMI

Tokom djetinjstva djeca počinju učestvovati na sve više socijalnih arena, uče se novim ulogama u obitelji, u školi i u svom slobodnom vremenu. Njihov je prošireni svijet pun izazova i mogućnosti za osobni razvoj, ali i pun potencijalnih problema.

Važno je da se problemi i poteškoće koji se javljaju tokom školskih godina uzme za ozbiljno, zato što se ponašanje, kako bi se reklo, stabilizira, te stoga različiti problemi ostaju i u vrijeme mladenačkog doba pa sve do dobi odraslog. Zahtjevi koje škola postavlja u vezi sa disciplinom, koncentracijom i učenjem u pravilu su novi za dijete. Dotaknut ćemo se nekoliko uobičajenih problema socio-emocionalne ili psihosocijalne prirode.

Mnoga školska djeca imaju problema sa svojim drugovima, roditeljima i društvom oko sebe. Tokom školskih godina najveći broj djece se ipak dosta dobro nosi s ovim problemima. Ozbiljni problemi između roditelja i djece, kao i teži emocionalni poremećaji rjeđi su statistički gledano, tokom

ovog dijela djetinjstva u usporedbi s ranijim.

Najveći broj djece nailazi prije svoje 12-te godine na naporne situacije, ali se i većina njih nauči s time nositi taman kao i s drugim neočekivanim stvarima. Engleski psihijatar *Michael Rutter* ukazao je na šest varijabli koje su jasno vezane za psihičke poremećaje:

- svađe u obitelji,
- nizak socio-ekonomski status,
- skučenost u stanovanju,
- kriminalitet kod oca,
- psihički poremećaji kod majke,
- vlasti preuzimaju brigu o djetetu.

Rutter je također primijetio da dijete koje je zadesio samo jedan od ovih faktora rizika ne bi trebalo razviti neki simptom ili imati nekih poteškoća u prilagodavanju. Kod dva faktora rizika, broj simptoma se udvostručuje, dok se kod prisustva četiri ovakva faktora, rizik za psihički poremećaj djeteta povećava za četiri puta.

DJECA BEZ DRUGOVA

Od ukupnog broja školske djece 5-10 posto njih nema prijatelja i nisu naročito popularni među drugom djetecom. Zbog utjecaja na njihovu samosvijest, ova djeca često imaju problema, što dovodi do različitih posljedica u njihovom učenju u školi kao i u tome koliko se osjećaju zadovoljnima kod kuće.

Problemi rastu s brojem godina, budući da djeca u starijoj školskoj

ZLOSTAVLJANJE (eng. mobbing)

Najveći broj ljudi je neki put bio direktan svjedok, učesnik ili je bio izložen zlostavljanju. Koja vrsta djece biva izložena takvom grupnom nasilju, a koja je vrsta djece ta koja zlostavlja?

Dan Olweus je obavio više istraživanja na tom području i on smatra da svako deseto dijete ima preduvjete da postane nasilnik u odnosu na svoje drugove, te da je, isto tako, svako deseto dijete žrtva takvog nasilništva. Zlostavljana djeca su u njegovim studijama bila bojažljivija, imali su nižu samosvijest, nisu imali prijatelja, tjelesno gledano bili su slabiji i ustručavali su se da brane vlastita prava ili vlastite stavove. Rijetko su bili omiljeni među svojim školskim drugovima.

Djevojčice češće bivaju zlostavljane riječima i mimikom, dok kod dječaka prevladava fizičko nasilje. Najčešće je riječ o hroničnom progna-

dobi postaju sve kritičnija prema sebi i svojim drugovima.

Istraživanja ukazuju na to da djeca koja imaju lošu ili nerealističnu predodžbu o sebi samima, nemaju drugova. Ova djeca krivo tumače socijalne situacije i mogu vjerovati da je nečiji ljubazni ili neutralni postupak neprijateljski smišljen. Oni nisu u potpunosti sigurni u to gdje idu granice, primjerice u zadirkivanju ili kada je vrijeme da se završi neka aktivnost.

njanju, tj. učenik koji je izložen maltretiranju biva tome dugo vremena izložen. Iako se svaka peta žrtva zlostavljanja ponaša provokativno, ipak je najveći broj žrtava dosta pasivan u podsticanju nasilničkih tendencija napasnika. Do sličnih se rezultata došlo i na drugim mjestima, npr. u SAD.

Čini se da sami napasnici nešto dobivaju teroriziranjem slabije osobe, npr. to da stvaraju strah kod gledalaca koji su prilikom zlostavljanja pasivni statisti. Na taj način napasnici mogu življavati svoje agresije, te dobiti priliku da pokažu svoju odvažnost.

Što u jednoj situaciji zlostavljanja mogu učiniti odrasli? Ovo nikada nije lak zadatak i svaka je situacija zlostavljanja posebna (i zato zahtijeva posebne mjere). Međutim, unatoč tome postoje izvjesne opće smjernice na koji se način odrasli trebaju umiješati.

Već u samom početku čovjek treba biti svjestan čina zlostavljanja, a zatim treba prihvatiti što je moguda više informacija, između ostalog ispitivanjem umiješanih o njihovom držanju, o onome što se dogodilo kao i o onome što ispitanici ustvari misle o čitavoj situaciji.

Nakon što je čovjek stekao sliku čitave situacije, umiješane osobe treba konfrontirati (ovdje se može raditi o cijelom razredu) sa ukupnom informacijom do koje se došlo.

FOBIJE

Fobije predstavljaju snažan i često iracionalan strah od izvjesnih situacija i predmeta koji za druge osobe ne predstavlja nikakav problem. Fobije su među školskom djecom dosta uobičajene - ponekad se računa da svako treće dijete u toj dobi iskazuje fobijske simptome.

Fobije se mogu podijeliti u tri kategorije:

(1) strah od tjelesne ozljede (fobija od bolnice ili strah od bacila), (2) strah od prirodnih fenomena kao što je gmmljavina ili životinja i (3) strah od socijalnih situacija. Fobija od škole znači da dijete dobiva napade anksioznosti kad treba ići u školu ili dolazi u njenu blizinu. Ovakvi su napadi najčešće povezani sa fizičkim simptomima, drhtavicom, mučninom, teškoćama u disanju.

O čemu ovise fobije? Bihevioristički orijentirani teoretičar kaže da

Treba izbjegavati da se krivica svaljuje na neku osobu, treba se pobrinuti da niko ne okrivljuje nekog drugog te da poduzete mjere budu usmjerene prema budućnosti. Treba formulirati i prihvatiti pravila i norme za buduće situacije.

Svima umiješanima mora se staviti do znanja jasan i odlučan stav odraslih u vezi s tim gdje idu granice, da je zlostavljanje apsolutno nedopustivo, te da je sada vrijeme za promjenu.

postoji stvarna osnova, tj. da se dijete koje ima fobiju od pauka, jedanput zaista bilo uplašilo pauka. Prema tom psihodinamičkom načinu gledanja fobija znači da se unutarnji konflikt prenosi na nešto u vanjskom svijetu: fobija od škole može imati porijeklo u strahu od toga što se može dogoditi roditeljima dok je dijete u školi.

Tretmani fobija se također međusobno razlikuju. Tretman usmjeren prema psihologiji ponašanja (terapija ponašanja) vidi u simptomu naučenu reakciju od koje je nekoga moguće "odučiti". To se često svodi na to da se otklanja dramatičnost oko onoga što izaziva anksioznost, te na postepeno navikavanje u kratkim etapama. Naravno da relacija prema odraslom koji pomaže, postaje važna; odrasli može funkcionirati kao pozitivni model za to kako da se nosi ovakvim tipom konfliktnih situacija.

Psihodinamički usmjeren tretman svodi se na to da dijete postane svjestan konflikata (npr. zabranjenih agresivnih impulsa), koji leže iza simptoma. Kad neko postane svjestan konflikta onda konflikt gubi mnogo od svoje snage i istovremeno egu postaje moguće da se prema njemu odnosi.

Kognitivni razvojni psiholog usmjeren je na pitanje kako je u dječijoj svijesti strukturirana situacija koja izaziva fobijski strah.

Što se može smatrati centralnim u odbijanju odlaska u školu - školski

DJECA RAZVEDENIH RODITELJA

Kada se studira utjecaj obitelji na dijete, jednako je važno i kako obitelj funkcionira i komunicira, kao i kakva je struktura obitelji.

Michael Rutter je primijetio da je kasnije probleme moguće bolje predvidjeti vrstom interakcije unutar obitelji nego razvodom braka.

Tokom 1980-tih godina broj razvedenih brakova u Švedskoj bio je oko 25 000 godišnje - ovome treba pribrojiti i sve relacije u vanbračnoj zajednici, koje se prekidaju. "Nepotpune" obitelji, neudate/neoženjeni, razvedeni ili sami roditelji jednog ili drugog spola, čine oko 1/4 svih obitelji. Stvarni broj nepotpunih obitelji možda je nešto manji, budući da ima roditelja koji navode kako žive sami, a ustvari imaju odnos u vanbračnoj zajednici.

drugovi, put do škole, nastavnik, školska menza, zahtjevi za postizanjem rezultata? Potom se može kao i terapija ponašanja izgraditi rutine kojima dijete postepeno svladava sve veće dijelove situacije kao i da uvidi koji su faktori u njoj važni. Dijete gotovo treba prisiliti na osvajanje sve većih dijelova školske sredine, a ne premjestiti ga na neko drugo mjesto.

Prognoza je najčešće dobra bez obzira na to koja se strategija koristi za liječenje fobija; izuzetak je ako fobijski simptomi ulaze u jedan širi kontekst s više različitih simptoma.

Danas je dvostruko više razvedenih brakova nego što je to bilo prije 50 godina, a četiri puta više nego prije 100 godina, što znači da je za današnju školsku djecu razvod njihovih roditelja uobičajeno iskustvo. Između jedne trećine i jedne polovine svih 18-godišnjaka iskusilo je razvod roditelja. Ipak, ne smijemo zaboraviti da je i prije razvod braka bio uobičajena pojava - ali je razlog tome najčešće bio prerana smrt zbog bolesti ili nesreće.

Prije se "dobrovoljni" razvod braka smatrao nečim bolesnim ili devijantnim kako sa socijalnog, psihološkog tako i sa moralnog aspekta. Ako su partneri smatrali da se trebaju razvesti onda ih se doživljavalo kao malo neprilagođene i čudne; osim toga, smatralo se da je ovo dovelo do štetnih efekata u društvu uopće.

Danas smo se ogradili od ovakvog načina gledanja, te na razvod braka i rastavu gledamo kao na normalne pojave, kao na dio dinamičkog procesa unutar obiteljskog okvira i okvira bliskih relacija. Razvod braka može, dakako, značiti dobro rješenje jedne neodržive relacije, rješenje koje čini da se partneri razvijaju na jedan bolji način nego što bi to bilo moguće da su bili prisiljeni ostati u relaciji čiji dio oni nisu više željeli biti.

U vrijeme kad je broj razvoda brakova bio malen, bilo je i više nesretnih brakova.

Šta za dijete znači razvod braka? Šta se psihološki i socijalno događa s djetetom čiji su se roditelji razdvojili, kako u kraćoj tako i u dužoj vremenskoj perspektivi?

Djeca ne moraju stradati zbog samog razvoda braka, ali se samo rastavljanje često doživljava kao nešto negativno. Međutim, pouzdano možemo tvrditi da su za dijete gore stalne svade nego li razvod braka.

Općenito uzevši, djeca koja su u skoroj prošlosti doživjela rastavu roditelja, ostvaruju slabije rezultate u školi, nemirniji su i teže ih je zadovoljiti - ovo, kao i drugi negativni faktori, važi za prvu godinu poslije razvoda. Mnoga djeca postaju agresivnija, "više gnjave i kenjkaju" i ovisnija su. Unatoč tome, bitno je prisjetiti se da sva djeca reagiraju na svoj osoben način, te da su individualne varijacije velike.

Ono što je vjerovatno najgore jest to da su izloženi riziku da izgube svakodnevni kontakt s jednim od roditelja, prije svega ako obitelj napusti roditelj istog spola.

Djetetu u predškolskoj dobi često ne polazi za rukom da ovlada tako kompliciranom i napetom situacijom kao što je rastava roditelja. Iako se dijete u vrijeme mimih odnosa posvetilo realističnom razmišljanju, prevladavanje egocentričnog razmišljanja raste prilikom razvoda braka. Dijete nesvjesno uzima krivicu na sebe zbog toga što se roditelji svadaju ili što su se rastavili. Uobičajene reakcije su agresivnost, inatljivo ponašanje i enureza, te psihosomatski simptomi kao što je bol u stomaku ili glavobolja.

Djeca u školskoj dobi imaju bolje preduvjete da shvate što znači razvod braka i ne zamjeraju sebi samima u istoj mjeri. Umjesto toga, djeca u dobi između 6 i 10 godina postaju agresivna prema roditeljima, ona i sanjaju i fantaziraju o ponovnom sjedinjenju roditelja. Kad djeca dođu u dob od 10 do 12 godina, gnjev se više usmjerava općenito prema odraslima koji nisu bili dovoljno "sposobni" da održe obitelj na okupu. Oni ponekad preuzimaju na sebe ulogu posrednika između roditelja, što često vodi ka razočarenju, budući da nemaju nikakvih preduvjeta da uspiju u jednom takvom zadatku.

Obiteljski terapeuti Gunnar Öberg i Bente Öberg posebno su proučavali djecu i reakcije na razvod braka.

Ustanovili su da mnoga djeca žale za brakom koji su roditelji rasturili i da je ova žalost prirodan izraz ovog tipa gubitka. Djeca su mnogo godina nakon razvoda braka još uvijek sanjala o sjedinjenju roditelja, a slika prvobitne obitelji još uvijek je bila jaka i živa u njima. Međutim djeca su se također sjećala svada i trvenja i ledene tišine. Mnoga su imala osjećaj olakšanja nakon što je prošla akutna faza razvoda braka. Općenito uzevši, djeca, dakle, nisu željela vratiti svade i ravnodušnost, ali su čeznula za svojom obitelji. Uvidali su racionalnost razvoda braka, iako su žalili zbog njegove nužnosti.

Istraživanja supružnika Öberg ukazuju na to da posljedice razvoda braka uopće ne moraju biti kobne za djecu. Nešto negativniju sliku daju američki psiholozi Judith Wallerstein i Joan Kelly u jednom poznatom istraživanju.

Oni su intervjuirali djecu dok je razvod braka još bio u toku, zatim nakon jedne i pol godine, te pet godina i deset godina kasnije. Razdvajanje je značilo težak udarac za svu "njihovu" djecu, ali su predškolska djeca i omladina najnegativnije reagirala na razvod. Tinejdžeri su se osjećali dvostruko izloženi, budući da su oni u svom vlastitom procesu oslobađanja bili u toku napuštanja obitelji, ali je zbog razvoda braka postalo nejasno što su oni ustvari, napuštali. Podrška i kontakti van obitelji, koji su djeci eventualno bili potrebni, nestali su ili ih je bilo teško stvoriti.

Ozbiljniji efekti, u obliku psihičkih poremećaja kod djece razvedenih roditelja, čine 30 posto u usporedbi sa 15 posto u nerazvedenim obiteljima. To znači da u dužoj vremenskoj perspektivi razvod braka sam po sebi ne treba imati neke negativne posljedice za djecu. Druga istraživanja su, naime, konstatirala da su u dužoj vremenskoj perspektivi konflikti u obitelji zajedno sa drugim negativnim faktorima (droge, psihička bolest ili zlostavljanje) lošiji za dijete, bez obzira da li se obitelj rasula ili ne.

Sljedeći faktori utječu na socio-emocionalno prilagodavanje djeteta nakon razvoda braka:

Prvo: kako se manifestirao konflikt između roditelja, kolikim svadama je dijete bilo svjedok i uolikoj mjeri je prisustvovalo otvorenoj agresiji među roditeljima? Počnu li se odrasli natezati oko toga ko od njih ima zakonsko pravo na dijete, to može samo pogoršati konflikt.

Drugo: kolike će biti promjene svakodnevnih navika djeteta? Nastavi li dijete živjeti samo s jednim roditeljem, suma novaca namijenjena za dječiju potrošnju obično se smanjuje, te dijete možda treba mijenjati i stan i školu. Roditelji također običavaju promijeniti način života, a time i svoj način ophođenja prema djetetu. Ovo vrijedi kako za onog roditelja kojem je dijete pripalo, tako i za onog koji ima pravo održavanja kontakta s njim. Male promjene u normalnom načinu

općenja roditelja mogu imati velike efekte za dijete i povećati nesigurnost.

Treće: dob djeteta - ne postoji nikakva "najbolja" dob koju bi roditelji mogli iskoristiti da se razvedu, kao što ne postoji nikakvo "najbolje" rješenje konflikta roditelja. Međutim, u životu djeteta izvjesni su periodi teži ili predstavljaju veće opterećenje od drugih - npr. kod početka školovanja ili pri ulasku u pubertet. Opravdano se može reći da mlada djeca najviše pate u kraćoj vremenskoj perspektivi, dok su za stariju djecu posljedice dugotrajnije.

DJECA SA SAMO JEDNIM RODITELJEM

Zbog povećane frekvencije razvoda brakova kao i okolnosti što je u naše vrijeme prihvaćeno da žene imaju djecu bez obaveze da žive u čvrstoj bračnoj vezi, sve je više djece koja rastu samo s jednim roditeljem, najčešće s majkom. Ovo dakako ne treba značiti ništa negativno, iako postoji izvjestan broj faktora s kojima se teško nositi.

To se, između ostalog, odnosi na ekonomiju što uvjetuje da jedan sam roditelj najčešće mora imati neki posao. Time se smanjuje vrijeme koje bi se moglo posvetiti djetetu u pružanju kontakta, stimulacije i čvrstih pravila - bez mogućnosti rasterećenja i podrške što se mogu dobiti kad postoje dva roditelja. Samohrani roditelji mogu biti izloženi snažnom pritisku da moraju udovoljiti mnogim različitim, a ponekad i proturječnim ulogama.

Četvrto: spol djeteta - poslije razvoda braka dječacima je općenito teže nego djevojčicama. Reakcije kao što je neposlušnost, agresivnost, introverzija i odstupanja različitih vrsta, jače su izražene kod dječaka.

Dječaci također nailaze na veće poteškoće u relaciji prema majci, kojoj se obično povjerava starateljstvo nad djetetom. Na taj način dječaci ne dobivaju niti prirodni model uloge u ocu. Međutim, problemi prilagodavanja obično su manji kad je ocu povjerenje starateljstvo nad sinovima.

Što više stresa neki roditelj doživljava - sam ili zajedno s partnerom - utoliko je i odgoj djeteta teži, teže je odazvati se potrebama i željama djeteta, te mu pružiti podršku.

Bente i Gunnar Öberg su u nekoliko točaka saželi prednosti i mane situacije u kojoj se o djetetu stara samo jedan roditelj. Prednosti staranja samo jednog roditelja za dijete, odnosno za roditelje, su između ostalog, slijedeće:

- Djeca imaju jedno čvrsto uporište u životu i jedan jedini dom, što im daje sigurnost i stabilan socijalni život, npr. s drugovima.
- Lakše je za djecu, budući da se ona trebaju pridržavati samo jednog sistema pravila i normi.
- Ako roditelji nisu raščistili svoje konflikte, za djecu može biti dobro da žive uglavnom kod jednog od njih.

- Roditelj kojem je povjereno starateljstvo o djeci, može srazmjerno neograničeno zadržati svoju roditeljsku ulogu, nešto što kod roditelja može umanjiti osjećaj gubitka.
- Roditelj kojem nije povjereno starateljstvo, može doživjeti veću slobodu bez djece.

Mane se mogu raditi o slijedećem:

- Djeca prerijetko sreću roditelja koji se odselio, pa i kontakti do kojih dolazi, često imaju karakter nedjeljnog roditeljstva ("kino i pljeskavica u lepinji"). Prije svega nedostaje više ili manje kontinuirani svakodnevni

MASLAČKOVA DJECA*

Očigledno je da je jedan dio djece veoma otporan na stresne situacije - ponekad ih nazivaju maslačkovom djecom. Čini se da oni mogu savladati gotovo sve poteškoće, te mogu preživjeti, kako u fizičkom tako i u psihičkom smislu, i pod najtežim okolnostima.

Ponekad se također koristi i izraz "salutogeneza". Izraelski sociolog Aaron Antonovsky uveo je ovaj izraz kako bi se stvorila razlika u odnosu na "patogenezu", tj. zdravi razvoj nasuprot bolesnom razvoju. Dva su faktora važna za ovakvu "zdravu osnovu" - prvi je da dijete može biti sposobno u nekom pogledu, a drugi da postoji socijalna podrška u nekom obliku.

Američki psiholog Norman Garmezy sproveo je dugoročno istraživanje djece, između ostalog u Kaliforniji i na Havajima (na otoku Kauai, zbog

zajednički život. To može ići čak tako daleko da dijete izgubi svaki kontakta-

- Naročito manja djeca mogu imati osjećaj da ih je roditelj koji se odselio, napustio i iznevjerio.
- Teško je jednom samom roditelju imati svu odgovornost za djecu, te može imati osjećaj sputanosti i izoliranosti.
- Drugi roditelj ima minimalne mogućnosti da utječe na odgoj djece što može stvoriti osjećaj nemoći.
- Za roditelja koji se odselio, nova situacija može osim ekonomskih poteškoća stvoriti i usamljenost, izolaciju i zloupotrebu (alkohola, droga i sl.)

čega je ovo istraživanje nazvano Kauai-studija). Njegovi zaključci o maslačkovoj djeci ili stresno otpornoj djeci, kako ih je Garmezy radije nazivao, svode se ukratko na slijedeće.

Oni imaju pozitivno poimanje o sebi, voljni su za suradivati, nadareni su, otvoreni i maštoviti. Samostalni su, polazi im za rukom da se prilagode različitim sredinama, imaju dobar odnos prema nekom odraslom, na primjer prema nekom rođaku, susjedu ili nastavniku. Drugi je važan faktor to da su ova djeca imala prilike razviti strategije i načine ophođenja u teškim odnosima, te da su, osim toga, bili u mogućnosti primijeniti te iste strategije i uvjeriti se da funkcioniraju za njih. Također je važno da djeca imaju izvor pozitivnih iskustava, npr. nekoga ko će im pružiti podršku, što može doprini-

jeti kompenziranju loših odnosa kod kuće.

Unatoč činjenici da izvjesnoj djeci uspijeva prebroditi teška opterećenja s intaktnim egom, važno je imati na umu da je riječ o jednoj manjini od ukupnog broja djece kojoj je teško. Računa se da

se otprilike samo svako deseto dijete koje živi pod teškim uvjetima, može imenovati kao maslačkovo dijete - za ostalih 90 posto djece utjecaj uvjeta pod kojima su prisiljena živjeti, veoma je negativan.

SMRT

Prilično je rijetka pojava da dijete umre, iako je relativno mnogo djece pogodeno smrću brata/sestre, druga u vrtiću ili školskog druga, uzrokovane bolešću ili nesretnim slučajem. Gruba je procjena da svake godine umre oko 1500 djece prije svoje navršene 14. godine. Ako približno polovina od ove djece ima jednog ili dvoje braće/ses-tara, možemo, grubo rečeno, računati da svake godine oko 1 200 djece izgubi po jednog brata/sestru i da oko 25 000 učenika izgubi jednog školskog druga.

Prije su najčešće umirala djeca, a ne starci kao što je slučaj danas. Ovo je i kod odraslih i kod djece uzrokovalo izvjesnu nenaviklost odnošenja prema smrti. U pitanju nije više jedan prirodan i neminovan proces, već je prije riječ o katastrofi koja je zadesila npr. jednu obitelj, što kod djece može stvoriti po-metnju i nesposobnost prorade doživ-ljaja. Tokom školskih godina dječaci su prije svega ti koji nakon smrti nekog rođaka imaju tendenciju potiskivanja svojih osjećaja, a time i zatvaranja svoje žalosti unutar sebe. Osim toga u kriznim situacijama dječaci imaju manje osoba kojima se mogu obratiti.

Jedan 6-godišnjak vjeruje da je smrt nešto privremeno, otprilike kao noćni san ili putovanje. Negdje između 8. i 10. godine djeca počinju shvaćati da je smrt neizbježan događaj koji se ne može učiniti neučinjenim kad je to nekoga već zadesilo; unatoč tome, oni mogu izbjegavati da uvide kako smrt može zadesiti i njih same. Ovo može biti jedan od razloga što misli o smrti postaju tokom prvih godina školovanja mnogo intenzivnije nego što su to bile ranijih godina. Školskoj djeci su, jednako kao i predškolskoj, potrebni konkretne izrazi i mogućnosti prorade.

Tokom školskih godina djeca također mogu biti veoma zaokupljena aspektima pravde u vezi sa smrću.

U dobi od otprilike 10 godina predodžba o smrti postaje za djecu sve više apstraktna i oni uviđaju da i oni sami mogu umrijeti.

Kad djetetu umre neko blizak, ono se relativno naglo suočava sa smrću. Njihovi osjećaji mogu pobuditi gnjev, krivnju, žalost, bol i anksioznost. Potrebna im je pomoć da shvate kako se umrli nikada više neće vratiti; oni moraju dobiti priliku da, kako bi se reklo, ventiliraju svoju žalost i proprade osjećaje i misli.

V

DOB ADOLESCENCIJE

13 - 20 GODINA

Fizički razvoj

Adolescencija ili mladenačko doba jest period života koji je po svoj prilici, najizazovniji i najkompliciraniji da se opiše i da se doživi. Između 10. i 20. godine nastaju velike tjelesne, kognitivne i socijalne promjene. Individualne su varijacije veće nego ikada ranije. Fizički gledano, jedan je tinejdžer zreo u dobi od 15 godina, ali može potrajati još pet do deset godina prije nego što ga počnemo smatrati socijalno zrelim.

Pubertet

TJELESNE PROMJENE

Prikladan uvod u ovo poglavlje može biti dio o pubertetu, budući da pubertet u tjelesnom smislu predstavlja skok u razvoju od djeteta ka odraslom. (Riječ pubertet dolazi od latinskog "pubertas" što djelimice znači "obraslost stidnim dlakama", a djelimice "odrastao".) Pojam se odnosi na onaj

period u životu kada osoba postaje spolno zrela, što je pak sa svoje strane posljedica niza bioloških promjena, koje čovjeku omogućavaju da producira potomstvo. U širem smislu riječ je o prijelazu od djeteta ka odraslom, i u tjelesnom i u psihičkom smislu.

Ponekad se pravi razlika između puberteta i *adolescencije* ili mladenačkog doba. Pubertet se proteže od vremena prvog znaka spolne zrelosti do vremena kad su dječak ili djevojčica, biološki gledano zreli za razmnožavanje. Adolescencija je vrijeme od potpune spolne zrelosti do vremena kad napredovanje jenjava. Ponekad se vrijeme prije puberteta naziva *predpubertet*. Postoji također jedna druga podjela, gdje pubertet obuhvaća fizički a adolescencija psihički razvoj.

Vrijeme početka puberteta uveliko varira na cijelom svijetu. U zapadnom svijetu djevojčice dobivaju svoju prvu menstruaciju u dobi od oko 12 godina, dok se to na drugim mjestima može pomjeriti sve do 18. godine. Varijacije su također velike unutar samo jedne kulture - u Švedskoj primjerice ima djevojčica koje ulaze u pubertet već u dobi od 9 godina, dok se to kod drugih može pomjeriti do 15 ili 16 godina (danas je prosjek negdje oko 13 godina).

Pubertet u prosjeku traje tri godine za djevojčice i četiri godine za dječake. Sekvenca je praktično podjednaka za sve ali se velike razlike nalaze u polaznoj tački. Također je, barem u industrijaliziranom svijetu, važna prehrambena situacija - što je ona bolja, to je i pubertet raniji; u agrarnom švedskom društvu spolna je zrelost nastupala otprilike četiri godine kasnije nego danas. Međutim,

čini se da je opadanje starosne dobi u tom smislu sada zastalo.

Tjelesni razvoj tokom puberteta uglavnom je nasljedan i fiziološki uvjetovan, ali na njega utječu i faktori okoline. Postoji veza između teškog fizičkog rada i kasnog puberteta: djevojčice-sportašice koje naporno treniraju, ulaze u pubertet kasnije od drugih djevojčica, a činjenica da su djevojčice ranije obavljale teške poslove je mogla, dakle, imati za posljedicu da je i njihova prva menstruacija kasnila. Današnje djevojčice, dakako, nemaju potrebe toliko opterećivati svoja tijela, pa zbog toga i prva menstruacija dolazi ranije.

Fizička promjena unutarne hemije tijela podrazumijeva, prije svega, da hormoni iz hipotalamusa, hipofize, kore nadbubrežne žlijezde i spolnih žlijezda utječu na tjelesni razvoj. Što se dječaka tiče, riječ je o povećanju testosterona (muški spolni hormon), koji čini da spolni organ raste, dolazi do promjene rasta dlaka, a glas postaje dublji. Kod djevojčica se povećava lučenje estrogena (ženski spolni hormon), što dovodi do rasta grudi, promjene maljavosti tijela, širenja kukova, te do prve menstruacije. Količina hormona rasta povećava se i kod dječaka i kod djevojčica.

Hormoni ne utječu samo na osobine koje imaju veze sa spolom - estrogen doprinosi da djevojčice dobivaju kraće noge i obliku formu tijela, a

testosteron da dječaci dobivaju više mišićne mase, te bolji kapacitet srca i pluća. To je onda pretpostavka da budu bolji u pojedinim sportskim disciplinama, - što se također podstiče, pa oni time dobivaju više treninga, koji onda dalje povećava količinu testosterona u tijelu.

Unutarnji organi također se mijenjaju tokom ovog perioda. Pluća i njihov kapacitet postaju veći, srce se udvostručuje, povećava se volumen krvi - što sve zajedno doprinosi povećanju fizičke sposobnosti.

Kapacitet probavnog sistema postaje veći, a potrebu za kalorijama ne pokrivaju uvijek samo tri obroka jela na dan. Promjena limfnog sistema osigurava veću otpornost tinejdžera na upale dišnih puteva - situacija se poboljšava za, otprilike, polovinu onih koji pate od astme.

Dio promjena za koje vjerujemo da pripadaju samo jednom spolu, odvija

se faktički kod oba spola, ali je pri kraju puberteta očitiji kod jednog od spolova. Hormoni povlače za sobom i tjelesne promjene, koje nemaju nekog većeg značaja za cjelinu, ali koje mogu izazvati dio psihičkih posljedica. Žlijezde koje imaju veze sa znojem i mirisom, postaju aktivnije za vrijeme puberteta i prouzrokuju bubuljice (akne) kod čak 2/3 dječaka i polovine djevojčica. Kosa postaje masnija, a tijelo miriše na novi način.

Reproduktivna sposobnost, oplodivanje i radanje djece, u prosjeku se kod dječaka javlja nekoliko mjeseci kasnije negoli kod djevojčica. Što se tiče porasta tijela, dječaci kasne dvije godine za djevojčicama. Konzumiranje hranljivih sastojaka (važno je da hrana bude bogata vitaminima) u velikoj mjeri na to utječe, kao i količina masnoće u tijelu (mnogo masnoće vodi ka ranoj menstruaciji). Brzi porast za vrijeme puberteta zahtijeva više energije

ZRELOST DJEVOJČICA

- Počinje finiš u rastu.
- Počinje rast pazušnih i stidnih dlaka.
- Grudi rastu, kukovi postaju obliji.
- Povećavaju se vagina i klitoris.
- Finiš u rastu dostiže svoj vrhunac (12-14 godina).
- Prva menstruacija.
- Postaju zrele za razmnožavanje, tj. mogu postati gravidne.

ZRELOST DJEČAKA

- Porast testisa i mošnica.
- Počinje rast pazušnih i stidnih dlaka.
- Počinje finiš u rastu.
- Povećava se penis.
- Mutiranje glasa, tj. glasnice postaju veće.
- Počinje rasti brada.
- Prva noćna ejakulacija.
- Postaju zreli za razmnožavanje, tj. produkcija spermija je dovoljna za oplodnju.
- Finiš u rastu dostiže svoj vrhunac (14-16 godina).

Pregled zrelosti djevojčica i dječaka u Švedskoj.

je, a time i više hrane, više nego u bilo kojem drugom periodu života. Osim toga, mladima je u odnosu na raniju dob potrebno 50% više kalcijuma, željeza i D-vitamina, kao i više proteina.

Dakako da se i kod dječaka i kod djevojčica odvijaju brze promjene u fizičkom razvoju, iako ipak nisu u pitanju promjene koje se događaju preko noći. Kod djevojčica finiš u rastu dostiže svoj vrhunac u dobi od oko 12 godina i traje do 14 godina. Što se dječaka tiče, rast u visinu traje do 16 godina, a vrhunac se dostiže u dobi od oko 14 godina.

Za djevojčice je, prema tome finiš u rastu rani znak da je pubertet započeo, dok za dječake predstavlja kasni faktor njihove spolne zrelosti.

Tokom djetinjstva, i dječaci i djevojčice imaju relativno ravnomjerno raspoređenu masnoću u tijelu. Međutim, nastupom puberteta promijenjena koncentracija estrogena čini da se depoi masnoće raspoređuju drugačije kod dječaka i djevojčica. Dječaci zadržavaju svoju količinu masnoće i samo je raspoređuju na veću tjelesnu površinu. Potpuni udio masnoće za vrijeme puberteta postaje manji - budući da mišići rastu dosta brzo, porast u visinu sagori veći dio. Djevojčice, međutim, dobivaju više potkožne masnoće na grudima, kukovima, stražnjici i bedrima (1/4 tjelesne težine djevojčica zauzima masnoća, a

kod dječaka nešto više od 1/8). Sve to doprinosi da dječaci počinju izgledati muževno, a djevojčice ženstveno.

To što dječaci i djevojčice imaju više masnoće u tijelu, ne znači da su oni gojazni već da je raspodjela masnoće i mišićne mase drugačija nego ranije. Problem težine za vrijeme tinejdžerske dobi inače je, gotovo uvijek, kulturološki a ne medicinski problem. U prosjeku, jedna djevojčica povećava svoju težinu 17 kg, a visinu 25 cm do kraja finiša u rastu, u dobi od oko 14 godina. Prosječni dječak povećava visinu jednako toliko, a težinu gotovo 20 kg do dobi od 16 godina.

Naravno, kako kod dječaka tako i kod djevojčica postoje velike individualne varijacije u ovim brojkama. Kulturne norme i društvo fokusiraju i pojačavaju biološke razlike. Konvencionalni ideali ljepote, reklame i sredstva javnog informiranja čine da se gotovo svi mladi osjećaju devijantnim i nezadovoljni svojim izgledom - ako čovjek nije previsok onda je prenizak, preširok, pretanak, premršav ili nema željenu boju očiju, prestršeće su uši, premalen nos, preširoke jagodice ili preizduženo lice i tako dalje u beskonačnost.

U vrijeme kad je porast tijela najintenzivniji tokom tinejdžerske dobi, rast napreduje jednakom brzinom kao i tokom prvih godina malog djeteta (nešto više od jednog decimetra godišnje za dječake i nešto manje za

djevojčice). Različiti dijelovi tijela rastu različitom brzinom. Zbog tih iskrivljenih proporcija tinejdžeri doživljavaju svoje tijelo kao čudno ili smatraju da izgledaju neobično. Rast u visinu ne odvija se harmonično, noge i stopala rastu brže od ostatka tijela. Odjeća rijetko odgovara, a mnogi se tinejdžeri osjećaju posebni i u psihološkom smislu. Porast tokom puberteta ide, dakle, u suprotnom pravcu u usporedbi s ranijim proksimo-distalnim smjerom (vidi str. 80). Nos, usnice i uši rastu brže od ostatka lica i glave. Štoviše, može se desiti da lijeva strana tijela raste brže od desne, ili obrnuto.

Potreba i želja za sticanjem seksualnih iskustava očigledno ima porijeklo u pubertalnim hormonalnim promjena-

ma - nagoni koji se brže odvijaju kod dječaka, a postepenije kod djevojčica. Nije tako davno postojalo uvjerenje da je seksualni nagon kod žena znatno manji nego kod muškaraca.

Žena je po prirodi bila pasivna i ona je bila ta koja je primala, dok se uloga muškarca svodila na stranu koja će biti aktivna i koja će davati. Ova distinkcija je ono što se naziva *dvostrukim moralom*: ono što je bilo dozvoljeno muškarcima je bilo zabranjeno ženama. Iako dvostruki moral još uvijek postoji, on je ipak oslabljen. Ovo primjećujemo i po tome što je otprilike isti broj dječaka i djevojčica imalo seksualna iskustva u različitim dobima starosti tokom mladenačkih godina (i ranim godinama kao odrasli).

POIMANJE TIJELA

Naša kultura naglašava tijelo i vanjski izgled, primjerice u reklamama. Zbog toga i nije tako čudno da većina mladih provodi velik dio vremena pred ogledalom: da isproba odjeću, šminku, frizure i izraze, pitajući se kako ih drugi ljudi doživljavaju.

Važan zadatak tokom puberteta jest postizanje ispravnog i realnog poimanja tijela, tj. slike koju čovjek ima o svome tijelu, ali i načina na koji drugi doživljavaju poimanje njihove vanjštine. Da bi se postigla takva svjesnost

o tijelu najveći broj referira na kulturno prihvaćen tjelesni ideal, što u našoj kulturi znači biti vitka žena, odnosno mišićav i visok muškarac. Mali je broj njih koji dostignu ove ideale ljepote.

Odrasli najčešće prihvaćaju razliku između sebe samih i idealnog izgleda. Mnogi mladi, međutim, žele izgledati drugačije. Ovdje nije riječ samo o razmetanju ili taštini već o uvidu u to koliko važnu ulogu ima izgled za naše relacije prema drugom spolu.

RANI I KASNI TINEJDŽERI

ima više studija o posljedicama ranog, odnosno kasnog razvoja puberteta. Pokazalo se, naprimjer da kod rano sazrelih djevojčica postoji veća tendencija za neopravdanim izostajanjem iz škole negoli kod drugih djevojčica, za probanjem droga i uopće za kršenjem pravila škole i svijeta odraslih. Također je manji broj rano sazrelih djevojčica koje nakon obaveznog školovanja nastavljaju s daljim obrazovanjem. Kao odrasle ove se djevojčice ne razlikuju od drugih žena u smislu socijalnih devijacija, iako nizak nivo obrazovanja rezultira lošijom ekonomskom situacijom.

Reakcije okoline na rani i kasni razvoj različite su za dječake i za djevojčice. Djevojčicama može rani razvoj puberteta predstavljati izvjesne probleme, prije svega u relacijama prema drugovima i prema vlastitoj obitelji. Njihovo samoosjećanje postaje lošije, možda zbog toga što tjelesno rano razvijena djevojčica nije uvijek usaglašena s razvojem svog seksualnog nagona, iako se, površno gledano, tako čini.

Ona se zbog toga može staviti pred kušnje kojima psihološki gledano, nije dorasla. Osim toga, ona se možda udaljava od svojih drugova i tada podršku ne dobiva ni od njih. Najveći broj rano sazrelih djevojčica nisu ni same osobito zadovoljne svojom situacijom i često žele sakriti svoj izgled, za raz-

liku od rano sazrelih dječaka koji se rado hvalisaju s tim.

Kasni razvoj predstavlja problem kod dječaka. Idealna slika dobro razvijenog i mišićavog muškarca čini da dječaci u fizičkom smislu žele brzo postati odraslima. Dode li do toga u dobi od 12 a ne 14 godina, dječaci nailaze na pozitivnije reakcije, (čime jača i njihovo samoosjećanje) kod drugova i nastavnika. Drugi ih doživljavaju kompetentnijima, postaju popularniji i češće ih se bira za vođe u različitim prilikama. Međutim, postoji i naličje - oni doživljavaju veći pritisak za udovoljavanjem tradicionalne uloge vezane uz spol.

Kasno sazreli dječaci ne prolaze tako dobro u fizičkim aktivnostima koje su toliko važne u ovoj dobi, a i djevojčice se drže drugih dječaka. Dječaci koji kasno sazrijevaju zaostaju najprije za djevojčicama, a zatim i za drugim dječacima. Vanjstinom još uvijek izgledaju kao dječaci, uprkos tome što im je možda već 16 godina, te time riskiraju da budu i izvrgnuti omlađavanju od okoline i postanu devijantni. Nastavnici, roditelji i drugi odrasli češće ih procjenjuju manje povoljno, doživljavaju ih kao nezrele, impulzivne i lošeg samopouzdanja. Manje su cijenjeni i od svojih vršnjaka, na njihovoj samosvijesti lako mogu ostati negativne posljedice.

Problemi i poremećaji

ANOREKSIJA I BULIMIJA ✓

Riječ "anorexis" dolazi iz grčkog i znači "bez apetita". Pojava je prvi put opisana već u 17. stoljeću. Ovaj poremećaj koji se odnosi na jedenje, dvadeset je puta češći u djevojčica nego kod dječaka. Fenomen postoji pretežno u zapadnom svijetu i to među najimućnijim grupama u društvu. Srž devijacije je emocionalnog karaktera, ne tjelesnog ("anorexia nervosa" znači doslovno "gubitak apetita zbog nervoze").

Pacijent obično obolijeva u dobi između 12 i 18 godina, u prosjeku s 15 godina. Od toga obolijeva oko 1/2 do 1 posto svih djevojčica u Švedskoj mladih od 16 godina. Učestalost bulimije ("vučje" gladi) smatra se pet puta češćom od anoreksije.

Simptom počinje veoma rasprostranjenim ponašanjem: držanjem dijete.

Osoba koja pati od tipičnog poremećaja u jedenju, počinje držanjem stanovite dijete, gubi na težini, jede sve manje i manje dok stanje ne postane opasno po život. Anorektičar može tokom nekoliko mjeseci izgubiti do 1/3 tjelesne težine - i još ne smatrati sebe osobito mršavim. Ponekad se držanje dijete i gladovanje povezuje s proždrljivošću, tj. u sebe se ubacuje hrana i slatkiši, kojih se zatim rješava povraćanjem ili laksativom.

Što se uzroka tiče, vjerovatno se kombinuju izvjesni genetski i hormonalni faktori, iako je još uvijek nemoguće odrediti uzročno-posljedičnu vezu. Psihološki usmjerena objašnjenja svode se na to da su poremećaji u jedenju način osamostaljivanja tinejdžera u obiteljima gdje je jaka kontrola ili je to metoda kojom se odgađa ulazak u zrele godine (samo gladovanjem, naravno, zakašnjava pubertet). Mnoge djevojčice su po naravi djelimično depresivne; anoreksija bi time bila simptom depresije i unutarnjeg stresa.

Mnoge djevojčice i dječaci koji imaju anoreksiju, ekstremno pate od prisilnih radnji, perfekcionizma te imaju poteškoća u razvijanju socijalnih relacija sa vršnjacima.

Koji će oblik psihološkog tretmana biti pružen, ovisi o teoretskoj perspektivi terapeuta. Psihodinamički terapeuti smatraju da anorektičari imaju ozbiljan poremećaj svijesti o tijelu - od straha da postane žena, djevojčica može gladovanjem zadržati svoje djevojačko tijelo. Ona istovremeno postaje središte zanimanja obitelji, te se na taj način prema njoj i dalje moguće odnositi više kao prema djetetu nego kao prema odraslom.

ANOREKSIIJA

Karin je imala 14 godina i išla je u osmi razred kad ju je medicinska sestra u školi prijavila Centru za njegu mentalnog zdravlja djece i omladine (BUP) zbog toga što je patila od "samogladovanja". Karinin tretman se tokom nešto više od jedne godine sastojao najprije od obiteljske, a zatim od individualne terapije. Bila je također i pod redovnom liječničkom kontrolom. Evo kako je ona sama kasnije ispričala o svom tretmanu.

Teško je ovako, nakon svega što se dogodilo, razmišljati o onome što je bilo. Stvari se brzo zaboravljaju, što je i sreća. Svi osjećaji panike su iščezli, a anksioznost je izbrisana. Teško je shvatiti da sam to bila ja koja je učinila tako nešto protiv sebe same, da skoro umrem od gladi.

Ovako, poslije svega, moja prva misao o Centru za njegu mentalnog zdravlja djece i omladine jest "sigurnost". Centar je sve ovo vrijeme uvijek bio tu, kao mali otok u središtu pakla, mjesto kamo sam uvijek mogla otići kad bih potpuno izgubila kontrolu nad samom sobom. Ne znam kako bi sve ovo završilo, da nije bilo Centra.

Čula sam za druge oblike tretmana gdje se ljudi više-manje hrane silom. Ne usudujem se niti pomisliti kako bih ja na to bila reagirala. Mogli bi me taman i silovati. Osjećala bih se jednako povrijeđeno.

Ništa nisam znala o tretmanskome obliku kad sam prvi put došla tamo. Medicinska sestra ih je kontaktirala kad sam kolabirala u školi. Najprije sam bila bijesna. Naravno da nisam bila

bolesna! Osim toga, bila sam na smrt uplašena stanovati na mjestu gdje će drugi danima nadzirati mene i moje jelo, i gdje su možda zamislili da me prisile jesti. Bila sam nemalo iznenađena kad su mi rekli da ni za trunku ne misle pridavati značaja tome da li jedem ili ne. Jedina greška sa mnom bila je "da nisam imala pameti da jedem"; ili, možda, nije bilo to...

Ljudi su odjednom počeli govoriti da imam neku psihičku bolest koja uopće nije imala veze sa kalorijama i kilogramima. Osim toga, moje je ponašanje imalo i latinsko ime, Anorexia Nervosa.

Pa dobro. Ove tri sedmice bile su samo početak jedne duge borbe. Ali dobar početak. Bila sam toliko iscrpljena da mi je bio potreban odmor. Kod kuće nešto takvo nije bilo moguće...

Cijela obitelj počela je odlaziti na obiteljski razgovor kod "našeg" socijalnog radnika i psihologa. U početku su mi se činili potpuno smušenima kad su gnjavili o meni potpuno nebitnim stvarima, ali sam postepeno počela uvidati povezanost.

Ponekad je bilo veoma mučno kad bi se dotakli tema koje su iz nekog razloga bile proglašene tabu-temama ili ako bi doveli u pitanje naš "obiteljski model".

Bilo je kao da se podigao poklopac s kipućeg lonca, te sam se usudila kritizirati i sve osporavati na način za koji sam mislila da to nikada ne bih bila u stanju.

Mnogo sam puta bila bijesna kad bih uvidjela da su se oni više razumjeli u mene i moju obitelj nego mi sami. Dovodilo me je do ludila to što mi nisu rekli kako da se riješim misli o jelu ili što se nije mogao dobiti nikakav lijek. Čovjek je sve trebao napraviti sam.

Ponekad bih zaželjela da su mi odredili, ili još bolje, da su ugorali jelo u mene. Tako bih rado bila jela, ali se nisam usuđivala. Da su me prisilili, onda barem ne bi bila moja krivica što sam postala debela.

Međutim, oni me čak nikad nisu ni gnjavili s tim. "Jest ćeš kad budeš mogla, kad za to budeš zrela". Možda je potrebno da čovjek stigne do dna prije, nego što u potpunosti shvati da

tijelo ne može više podnijeti, da uvidi čime se bavi. Osjećala sam se sigurnom znajući da se mogu vagati svaki put kad zaželim.

Postepeno sam sama jednom sedmično počela odlaziti kod svog terapeuta. On je postao moja sigurnost. On mi je mogao pomoći da razaznam zašto sam reagirala na izvjestan način i on me je pratio u mojim usponima i padovima. Kad sam počela previše jesti, pomogao mi je da shvatim da prazninu u sebi ne mogu napuniti hranom.

Još uvijek se važem kad odem tamo. Iako se osjećam snažnom, prijatno je imati vanjsku kontrolu. Test koji "dokazuje" da mi konačno polazi za rukom živjeti, a i da to možda činim dosta dobro.

(Prema A. Broberg: Biti podvrgnut tretmanu za Anorexia Nervosa, Psykologtidningen, 1986:6.)

Prema obiteljsko-terapeutskom gledištu, koje između ostalih obiteljskih terapeuta predstavljaju *Salvador Minuchin* i *Hilde Bruch*, osnovni je problem poremećen odnos između roditelja. Oni žele sakriti svoje bračne probleme, te tako mogu, napola nesvjesno, prenijeti svoje simptome na djecu koja na taj način postaju žrtveni janjci loših relacija unutar obitelji i reagiraju smetnjama u jelu. Cilj je tretmana da se rastereti djecu proradom bračnih problema koji leže u osnovi. Međutim, ipak je primarno poduzimanje mjera protiv smanjenja težine.

Bihevioristički usmjeren terapeut ponašanja vidi anoreksiju kao rezultat krivo prilagođenog i krivo naučenog ponašanja ili pak kao način da se iza-

zove pozornost. Drugi važni faktori jesu model relacija u obitelji, te kulturološka vrednovanja vitkosti i privlačnosti. Nešto nije kako valja ni sa individuom koja gladije do smrti niti sa društvom koje stvara toliki broj žena što pate od anoreksije.

Poremećaje u jedenju nije moguće gledati odvojeno od socijalne i psihološke situacije tinejdžera, mada se, naravno, kod tretmana moraju uzimati u obzir i individualni faktori. Danas se najveći broj stručnjaka slaže da se na anorexis nervosa ne treba gledati kao na bolest s homogenom etiologijom, već kao na jedan sindrom s jakim sponom u tinejdžerskoj dobi kojoj mladi, što u osnovi imaju veoma različite probleme, mogu "pribjeći"

GOJAZNOST

Obična gojaznost nema potpuno isto značenje i ne budi iste asocijacije kao anoreksija ili bulimija, ali predstavlja znatno češći problem. Svaka druga djevojčica u dobi od 14 godina, te tri od četiri djevojke u dobi od 17 godina doživljavaju da imaju višak tjelesne težine.

Budući da je vrijeme tinejdžerstva vrijeme krupnih tjelesnih promjena,

mnogi mladi također naginju definiranju sebe polazeći od toga kako izgledaju. Odstupanja od idealnog mogu prouzrokovati loše samosjećanje i negativnu sliku sebe samog, te u ekstremnim slučajevima, medicinske rizike koji se odnose na povišenu količinu kolesterola, povišen tlak krvi i šećernu bolest.

Kognitivni razvoj

Kako razmišlja omladina

Za vrijeme mladenačkog doba ili adolescencije mladi stiču nove kognitivne sposobnosti, koje su nadgradnja razvoju ranijih stadija, ali se od njih i razlikuju. Na sljedeći način se razlikuje način razmišljanja u vrijeme tinejdžerske dobi i u dobi od 8 godina.

Mladi mogu:

- razmišljati o alternativama i pojavama koje nisu prisutne,
- postaviti hipoteze i sistematski ih prolaziti,
- razmišljati o svom vlastitom razmišljanju (*metakognitivnost*),
- izlaziti izvan važećih i konvencionalnih okvira i granica.

Ove tačke umnogome podsjećaju na ono što je Piaget istaknuo kao karakteristično za formalno operativno razmišljanje. Međutim, dok je Piaget smatrao da dolazi do jednog kogni-

tivnog skoka u razvoju, drugi razvojni psiholozi naglašavaju kontinuitet, te tvrde da ne nastaje nikakva odlučujuća razlika u razmišljanju od školskih do tinejdžerskih godina.

Svi se, međutim, slažu da sposobnost rješavanja i teoretskih i praktičnih problema postaje upadljivo bolja tokom tinejdžerske dobi. Mladi se ne uče raspravljati samo o onome što stvarno postoji već i o onome što bi se moglo zamisliti da postoji. Osim toga, oni se uče analizirati probleme na jedan nov način. Budući da također mogu razmišljati o svom vlastitom razmišljanju, što je dobra osnova za povećanje samopoznavanja, oni svoju fantaziju mogu koristiti i u racionalnom razmišljanju.

Biološke su promjene tokom puberteta uočljive i mijenjaju djecu tako da ona poprimaju i veličinu i oblik odraslog.

Međutim, intelektualna zrelost koja mladima omogućava da logički rasuđuju i da imaju mnogo bolju sposobnost analiziranja, nisu uočljiva na isti način. Piaget je bio prvi koji je ukazao na ono što mnogi smatraju samo po sebi razumljivim - ukazao je naime, na sposobnost tinejdžera da razmišlja o pojmovima mogućnosti umjesto posredstvom konkretne stvarnosti.

Krajem tinejdžerske dobi najveći broj mladih može razumjeti i formulirati opće principe i formalna pravila kako bi objasnili svoje vlastite doživ-

Formalno operaciono razmišljanje ✓

Znanja unutar izvjesnog stručnog područja olakšavaju formalno razmišljanje, ali to nije potpuno objašnjenje osobenog kognitivnog razvoja tinejdžera. Prema mišljenju američkog psihologa Johna Flavella razlika između odraslog (zrelog) razmišljanja i djetinjastog nije u tome da odrasli uvijek razmišljaju formalno, a da to djeca nikad ne čine. Prije je riječ o tome da odrasli, pa i onda kad se ne ponašaju logički ili kada ne misle logički, imaju predstavu o tome na šta se logika svodi, dok je pak djeca nemaju. Negdje tokom tinejdžerske dobi javlja se predodžba o značenju logike.

Nova moć rasuđivanja razlikuje se od ranije barem u četiri važne tačke:

- naglasak na moguće u odnosu na stvarno,

ljaje i iskustva, kao i doživljaje i iskustva drugih. Oni se mogu staviti u izvjesnu situaciju i doživjeti je iako je sami nisu iskusili. Fantaziranja i snivanja na javi zauzimaju značajno mjesto u svijetu misli jednog tinejdžera, dok se istovremeno i sposobnost dugoročnog planiranja pred budućnošću poboljšava i postaje više realistična. U Piagetovom zadnjem stadiju razvoja razmišljanja tinejdžer oblikuje "prave" sisteme ili teorije o književnosti, filozofiji i moralu, odnosno o ljudima, društvu i budućnosti.

- sposobnost "znanstvenog" raspravljanja (tj. hipotetično i sistematski),
- sposobnost usaglašavanja različitih ideja,
- sposobnost logičkog raspravljanja o vrednovanjima i idejama.

Jean Piaget i Bärbel Inhelder proveli su eksperiment kojim su pokazali razliku između konkretnog i formalnog operacionog razmišljanja. Uzeli su izvjestan broj motki, koje su zatim učvrstili na ivici jednog bazena tako da su visili iznad i paralelno s vodenom površinom. Štapovi su bili napravljeni od željeza ili bakra i bili su različitih dužina i težina. Osim toga, na krajevima štapova ili motki mogli su se pričvrstiti utezi. Djeca su zamoljena da dođu do zaključka koji faktor ili fak-

tori određuju koliko će se motke saviti prema površini vode - dužina, debljina, materijal ili eventualni utezi.]

Jedan 10-godišnjak dopušta da mu pažnju okupira naprava i mijenja sve što se može promijeniti, otprilike kao da je aktivnost sama po sebi zadatak, a kako vrijeme prolazi, zaboravlja možda čak i što je učinio da bi došao do odgovora. S konkretnim operacionim razmišljanjem postupci postaju nesistematski i gotovo slučajni.

Tinejdžeri se prihvaćaju problema na sasvim drugačiji način: oni najprije razgledaju i razmišljaju, zatim formuliraju nekoliko pretpostavki o tome šta na šta utječe i bilježe faktore za koje se može pretpostaviti da mogu imati učinaka, zatim razmišljaju o najboljem načinu isprobavanja različitih hipoteza isto toliko sistematski i ekonomično koliko je to moguće promjenom samo jednog po jednog faktora. To doprinosi da oni vrlo brzo dolaze do ispravnog odgovora.

"Eksperiment s njihalom" drugi je primjer koji ukazuje na ovu promjenu; isti eksperiment razradili su i Piageta i Inheldera. U ovom je eksperimentu očitije da pokusna osoba mora sve faktore osim jednog držati konstantnim, a zatim taj jedan sistematski mijenjati. Mladima je u ovom pokusu predočeno jedno njihalo (tj. konop, uteg i tačku uporišta), a njihov je zadatak da utvrde koji od četiri različita faktora određuje koliko će vremena njihalu biti potrebno da prođe cijelu putanju naprijed i natrag. Ova četiri faktora jesu dužina

konopa, težina utega, polazni ugao (tj. koliko se visoko nalazi njihalo u trenutku kad biva ispušteno) kao i snaga kojom se njihalo stavlja u pokret. Nije baš sasvim jednostavno naći pravi odgovor, a teško je doći do njega samo razmišljanjem, budući da se sve to odvija suprotno od onog što i mladi i odrasli smatraju "normalnim" (odlučujuća je dužina konopa). Zbog toga se sistematski moraju isprobati razna rješenja. Time je eksperiment izvrstan način mjerenja novih sposobnosti koje mladi stiču - razmišljanja. Slično spomenutom eksperimentu, jedan 10-godišnjak ne dijeli sistematski ona četiri faktora, već varira više njih odjednom, što onemogućava sigurne zaključke, dok tinejdžer isprobava faktor po faktor kako bi vidio koji je od njih odlučujući.]

Postoji više istraživanja koja ukazuju da je 5-godišnjake moguće trenirati da razmišljaju konkretno operaciono. Također se pokazalo da je mlade moguće trenirati da bolje razmišljaju (u formalno operacionom smislu) ako ih se zamoli da najprije na trenutak razmisle a ne da nasumce počnu isprobavati različite alternative, da formuliraju svoje misli i svoje strategije rješavanja problema - kratko rečeno, da glasno razmišljaju. Ovo i odraslama pomaže da lakše riješe problem. Ipak se čini da ovakva "nastava" ne otkriva neke nove sposobnosti već osobu o kojoj je riječ, tjera da stvarno upotrijebi svoje resurse koje ona, ustvari, posjeduje ali ih ne koristi.

Postoji li četvrti stadij?

Dva eksperimenta koje smo ranije opisali pružaju podršku Piagetovom mišljenju da mladi tokom puberteta dolaze u četvrti, jasno raspoznatljiv stadij. Međutim, postoje i drugi eksperimenti koji upućuju na neizvjesnost postojanja jednog novog, četvrtog kognitivnog stadija tokom tinejdžerskih godina.

Kritika upućena Piagetu koju smo ranije opisali (vidi str. 118, 214-215) svodila se na njegovo potcjenjivanje kognitivne kompetencije 5- i 6-godišnjaka što se tiče konzervacije i egocentrizma. Kritika se u ovom slučaju više odnosi na njegovo precjenjivanje moći rasuđivanja tinejdžera.

Piaget je ovaj četvrti stadij smatrao univerzalnim. Sva djeca, neovisno o vremenu i prostoru, dostižu ovaj stadij koji najvećim dijelom nastaje kroz unutarnji razvoj, što znači da sredina i iskustvo imaju neznatan utjecaj. Oni koji tvrde suprotno, ističu da različite kulture olakšavaju odnosno otežavaju formalno operaciono mišljenje, kao i da tip problema određuje u kolikoj se mjeri takvo razmišljanje manifestira ili ne.

U nastavku teksta izvještavamo o dijelu argumenata koji se protive postojanju četvrtog stadija:

- Daleko je od toga da svi mladi i odrasli iskazuju hipotetično ili formalno razmišljanje.

- Mogućnost rukovanja s više informacija odjednom, rezultira boljim razmišljanjem mladih, što znači da je promjena kvantitativna, a ne kvalitativna kako je smatrao Piaget.

- Jezični razvoj i viši mentalni procesi omogućavaju bolje razmišljanje - to je shvaćanje koje je dijelio i Vygotskij. Znanje dobiva svoj oblik putem jezika. Što neko bolje vlada jezikom, to bolje može i rješavati različite tipove problema.

- Kad mladi jednom usvoje metakognitivno razmišljanje, oni postaju bolji u rješavanju problema. Mlađoj djeci, naime, nedostaje metaznanje.

- Postoji također dio pokusa koji pokazuje, nasuprot onome što je Piaget smatrao, da je način razmišljanja mladih i odraslih ovisan o situaciji, prilagođen konkretnom aktuelnom zadatku.

Zaključak je da možda ne postoji nikakav četvrti stadij, budući da je razmišljanje, čini se, ovisno o vremenu i prostoru. Drugim riječima kazano, Piagetovo formalno operaciono razmišljanje ne predstavlja podjednako opću kategoriju razmišljanja kao što je to slučaj s konkretnim operacionim razmišljanjem.

EGOCENTRIZAM TINEJDŽERA

Nikad nije lako racionalno razmišljati kad je riječ o sebi samom. Gotovo da je odraslima lakše razmišljati egocentrično i iracionalno. Njihovo je razmišljanje dakako profinjnije, što čini da se može istražiti mnogo različitih mogućnosti, a time i izabrati verziju stvarnosti koja odgovara vlastitim potrebama i željama.

Tinejdžerima može biti teško racionalno razmišljati o svojim neposrednim iskustvima. Njihov egocentrizam uopće ne liči općem egocentrizmu predškolskog djeteta, već je više specifično usmjeren prema vlastitoj ličnosti. Tinejdžeri imaju tendenciju da se u socijalnim situacijama doživljavaju važnijima nego što to ustvari jesu. Ograničenja u logičkom razmišljanju mladih i socijalna procjena može kod njih stvoriti uvjerenje da niko drugi nikada nije imao iste doživljaje i osjećaje koje oni imaju - da niko drugi nikada nije bio tako odbijen s prezirom ili tako pogrešno shvaćen kao što su oni.

Psiholog David Elkind smatra da mladi, doduše nisu egocentrični na taj način da ne bi razumjeli kako neko drugi misli i osjeća, ali da oni polaze od pretpostavke da su i drugi zainteresirani za nešto jednako kao i oni sami. Njima je također potreban poseban motiv da bi ostavili ovaj oblik egocentrizma. Elkind ne smatra neobičnim to što su tinejdžeri toliko zauzeti samima sobom, prije svega svojim izgledom.

Ovo pomanjkanje distinkcije između vlastitih i tuđih interesa Elkind naziva *imaginarnom publikom*, - mladi uvijek stoje u fokusu svoje vlastite socijalne pozornice. Mladi pokušavaju predvidjeti reakcije drugih ljudi prema sebi i polaze od pretpostavke da su i drugi podjednako kritični ili zadržljivi kao i oni sami. Ova imaginarna publika može objasniti veliki dio samopouzdanja tinejdžera, kao i to da se stilom odijevanja i modelom ponašanja često žele istaknuti i razlikovati se od drugih.

18

Socio-emocionalni razvoj

Tjelesne promjene započele su mladenačko doba pretvaranjem dječijeg tijela u tijelo odraslog čovjeka, kognitivni razvoj doprinosi da mladi čovjek počne logički razmišljati. Međutim, ipak je socio-emocionalni razvoj taj koji utječe da se mladi odnose prema roditeljima s većom nezavisnošću, prema prijateljima s novom bliskošću, prema društvu s novim angažiranjem, a prema sebi samima s novim razumijevanjem i spoznajom; on pomaže mladima da na kraju dostignu zrelost i status odraslog. Gledajući u cjelini ovi aspekti socio-emocionalnog razvoja, koji se najbolje mogu razumjeti u pojmovima tinejđzerovog traženja identiteta, daju odgovor na pitanje "Ko sam ja?" - "Što ću biti?"

Tinejđzerski konflikti?

Što se tiče oblikovanja vlastitog identiteta i pronalaženja novih uloga, tinejđer u našem modernom industrijskom društvu ima veoma kompliciran zadatak. Faktor koji to danas otežava u usporedbi s vremenom od prije nekoliko stoljeća, jest generacijski jaz između starije i mlade generacije.

Prije, kada su mladi željeli saznati nešto što se odnosilo na njih, mogli su se obratiti svojim roditeljima, budući da su iskustva i zadaci odraslih i mladih bili otprilike jednaki.

Tinejđžeri danas žive u svijetu koji njihovi roditelji u potpunosti ne poznavaju i u kojem oni stoga ne

mogu na isti način funkcionirati kao modeli. Roditelji i tinejđžeri mogu, dakako, imati iste ciljeve i vrednovanja, ali se njihova socijalna i psihološka situacija razlikuje.

Često dolazi do konflikata unutar obitelji, osobito ako su tinejđžeri rano sazreli. Čak i sitniji konflikti mogu izazvati dalekosežne posljedice i stvoriti ozbiljne zategnutosti. Iako svade nastaju zbog sitnica (odjeća, dužina kose, čišćenje), one često dobivaju simbolično značenje, budući da je nerijetko riječ o emancipaciji mladih i vlastitoj kontroli. U osnovi, riječ je o tome da tinejđžeri vide sebe daleko zrelijima nego što to odrasli misle o njima, da bi trebali imati mogućnost većeg odlučivanja, te da bi trebali imati novca više nego što to roditelji smatraju.

Međutim, slika tinejđzerske obitelji sa stalnim konfliktima i sukobima, mora se uzeti s rezervom. Najveći broj obitelji nosi se s novo-nastalom situacijom srazmjerno dobro. Dakako da dolazi do konflikta i svada, ali je to sasvim prirodno ako se ima u vidu da je riječ o djeci koja postaju odrasla, sa svim onim promjenama koje to povlači za sobom.

Približno polovina svih mladih ima neki oblik problema koji se može nazvati pubertetskim problemom; jedna trećina pokazuje prolazne probleme, a oko jedna četvrtina njih ne doživljava nikakve probleme. Dječaci koji se tokom puberteta ponašaju asocijalno

ili agresivno u najvećem su broju slučajeva imali problema i ranije, tako da ovo nije ništa tipično za tinejđzersku dob.

Što se djevojčica tiče, slika je nešto drugačija. Mnoge od njih pokazuju probleme koji ranije nisu bili vidljivi. Lagane depresije ili loše samosjećanje javlja se kod oba spola, iako je djevojčicama nešto teže vladati svojim negativnim osjećajima ili ih one ne potiskuju u istoj mjeri kao što to čine dječaci. Polazeći od činjenice da su psihički poremećaji u dobi od 18 godina dvostruko češći kod djevojčica nego kod dječaka, jedan broj istraživača vjeruje da to ovisi o tome što takvi poremećaji pogađaju pasivne i ovisne djevojčice. Njihov je model ponašanja dobro odgovarao dok su bile manje - u nižim se razredima dobro podudarao s ulogom pomoćnice u razredu, dok se pak na višem stadiju i u gimnaziji se zahtijeva više samostalnosti i nametljivog duha.

Djevojčice, također, teže rješavaju svoje probleme, budući da imaju tendenciju da uzroke problema preuzimaju na sebe, smatraju da mogu kriviti same sebe i osjećaju se bespomoćne. Dječaci radije svaljuju krivicu na nekog drugog ili na nešto drugo i pokušavaju nešto riješiti u vezi sa svojom situacijom. U nastavku i u ekstremnim slučajevima ovo može značiti da jedan muški devijant postaje alkoholičar ili da dospijeva u zatvor, a ženski u mentalnu bolnicu.

Istovremeno je važno konstatirati da su za prebrodavanje puberteta, individualni faktori kao ličnost, obiteljska pozadina i kognitivna sposobnost značajniji od spola.

Identitet

Erik H. Eriksonova razvojna faza se tokom mladenačkog doba odnosi na identitet nasuprot pometnji uloga (vidi tabelu na str. 45). Rješenje je kao i ranije ovisno o tome u kolikoj su mjeri dobro riješene ranije krize.

Bez osnovnog povjerenja, samostalnosti, inicijative i žudnje za aktivnošću (tj. ranijih pozitivnih rješenja kriza) teško je razviti stabilan identitet tokom tinejdžerske dobi. Tinejdžerovo rješavanje krize ima utjecaja na ishod kasnijih kriza kao odraslog.

Stvaranje identiteta tokom mladenačke dobi svodi se na definiranje sebe samog kao jedinstvenog bića i na razvoj identiteta. Ovo se odvija djelimično kroz povezivanje ranijih djelimičnih identiteta, a djelimično stvaranjem novog identiteta odraslog. Traženje identiteta predstavlja za Eriksona osnovnu ljudsku potrebu, potrebu koja je jednako važna kao i hrana, sigurnost i seksualno zadovoljenje. Ovo posebno važi za tinejdžere u modernom društvu, gdje su oni rastrgnuti između pronalaženja vlastite osobitosti, osjećaja kontinuiteta s onim što je bilo i solidarnosti s idealom grupe, te istovremeno nalaženje puta kroz život.

Osim toga, čini se da u početku puberteta na difete utječu uglavnom biološki faktori, ali da su krajem te faze odlučujući kulturološki faktori.

Prije nego što je stvaranje identiteta tokom tinejdžerske dobi okončano, identitet se prema Eriksonu više sastoji od fragmenata različitih slika koje još nisu integrirane.

Ključ pozitivnog rješenja mladenačke krize ostvaruje se interakcijom s drugima, kako s vršnjacima tako i s odraslima. Druge osobe funkcioniraju kao ogledalo koje tinejdžeru prenosi potrebnu informaciju za postizanje stabilne slike onoga ko on jeste ili bi trebao biti. Samoosjećanje, samorespekt i samopouzdanje oblikuju se preko reakcija drugih.

Tinejdžeri su izloženi snažnom pritisku socijalne okoline. Različite kulture razlikuju se prema tome koje se alternative identiteta stavljaju mladima na raspolaganje. Socijalni odnos također određuje da li će mladenačka doba trajati duže i biti ispunjena konfliktima ili će biti relativno kratka i bez problema. Što više alternativa identiteta jedno društvo, kako bi se reklo, nudi i što je više socijalnih arena otvoreno za mlade, to će i tinejdžersko doba biti turbulentnije. Osim toga, danas ovome treba dodati dvojbu i strah pred budućnošću, što se odnosi na nezaposlenost, uništavanje čovjekove oko-

line, atomski rat, prenaseljenost, te izvjestan broj drugih neprijatnosti.

Erikson je govorio o potrebi psihološkog moratorija tokom mladenačkog doba, neke vrste predaha od tog tipa odgovornosti i dužnosti koje sprečavaju mlade da "nađu sami sebe". Dugotrajno obavezno školovanje i obrazovanje to olakšava; za vrijeme ovog moratorija tinejdžeri mogu eksperimentirati i isprobavati različite uloge, identitete i modele ponašanja.

Negativno rješenje mladenačke krize - pometnja identiteta - vodi ka nepovezanim i nepotpunom poimanju sebe. Moguće su različite situacije, počev od toga da osoba ne zna u potpunosti ko je, pa do gotovo psihotičnih stanja pometnje.

"Normalnu" pometnju karakteriziraju u velikoj mjeri samopouzdanje, anksioznost pri donošenju odluka, anksioznost za postizanjem uspjeha, poteškoće u bliskim relacijama i bojazan od seksualne disfunkcije.

Erikson je smatrao da je postanak identiteta preduvjet sljedećeg stadija (intimnost nasuprot izolacije), u

kojem će osoba biti u stanju da se angažira u drugo ljudsko biće. Sada je općeprihvaćena predodžba da ljudi trebaju poznavati sami sebe prije nego što mogu voljeti neko drugo ljudsko biće. Mnogi psiholozi smatraju da su samopoznavanje i bliskost prema nekom drugom ljudskom biću tijesno povezani jedan s drugim, budući da čovjek upoznaje samog sebe tako što postaje blizak nekoj drugoj osobi.

Pošto su pitanja identiteta tako istaknuta za vrijeme adolescencije, također je važno i samoosjećanje, kao i njegov razvoj. Obično se smatra da najmanje 1/4 svih mladih ima problema sa svojim samoosjećanjem i to se više odnosi na djevojčice nego na dječake. Normalno samoosjećanje postaje stabilno na vrijeme, dok loše samoosjećanje u početku puberteta vremenom se najčešće poboljšava. Mlade sa slabim poimanjem sebe i lošim samoosjećanjem rijetko primjećujemo, oni su relativno šutljivi, što znači da i roditelji i nastavnici trebaju imati otvorene oči i kad je riječ o šutljivoj djeci.

Samostalnost

RELACIJE, ODLUKE, VREDNOVANJA

Identitet i samostalnost dvije su trajno učestale teme tokom čitavog života. Samostalnost je nešto što počinje rano u razvoju - Eriksonova druga faza odnosi se na samostalnost nasuprot

sramežljivosti i sumnjičavosti (vidi str. 44) - i to je jedan od faktora koji postaje najaktualniji tokom tinejdžerske dobi. Postoje i izvjesne sličnosti između "mogu sam!" jednog 3-

godišnjaka i tinejdžerove nesklonosti da ispriča što on ili ona radi večerima.

Pitanja koja se odnose na samostalnost, postaju važna čim se dospije u novi socijalni položaj ili naide na nove zadatke i zahtjeve, što je, naravno, tipično za tinejdžersku dob sa svim svojim tjelesnim, kognitivnim i socijalnim promjenama.

U tom je pogledu ogromna razlika između 15-godišnjaka i 18-godišnjaka što se tiče socijalne odgovornosti i samostalnosti: 18-godišnjaci su punoljetni, mogu voziti auto, glasati na političkim izborima, ženiti se, a mogu dospjeti i u zatvor.

Obično se razlikuju tri različita aspekta samostalnosti. Prvi se odnosi na *emocionalnu* samostalnost u bliskim *relacijama*, prije svega prema roditeljima. Relacija između roditelja i djece prolazi tokom života više puta kvalitativne promjene, između ostalog i u tome ko odlučuje, kakav je utjecaj jednih na druge, koliko često se viđaju i u kolikoj su mjeri ovisni jedni o drugima. Tinejdžeri su, dakako, tokom djetinjstva znatno manje ovisni od svojih roditelja. Izvana se može činiti kao da su tinejdžeri potpuno neovisni o svojim roditeljima, oni se čak mogu i odricati njih ili onog što oni zastupaju, ali je ispod površine psihološka zavisnost još uvijek velika. Što je jedan tinejdžer emocionalno zreliji, utoliko većem stupnju može on ili ona biti odrasla osoba u relaciji prema roditeljima.

Dio težnje ka samostalnosti tokom tinejdžerskog doba američki psihanalitičar *Peter Blos* naziva *drugom individualizacijom*. Pojam znači da tinejdžer sam preuzima odgovornost za samog sebe i svoje postupke umjesto da dopusti da se teret stavi na pleća roditelja. Individualizacija je proces koji počinje već tokom ranog djetinjstva i svodi se na to da se osoba vremenom oblikuje i razvije u samostalnu i kompetentnu individuu.

Drugi aspekt samostalnosti odnosi se na *postupke*: sposobnost *donošenja odluka* i njihovog sprovođenja. Postoji, kako smo spomenuli, popularna ali nešto iskrivljena slika da se tinejdžerska dob svodi na dizanje pobune protiv svijeta odraslih, prije svega protiv moći roditelja. Ako je slika iole ispravna, motiv je rijetko borba za nezavisnost; prije je to rezultat utjecaja vršnjaka. Što je tinejdžerova težnja za nezavisnošću od roditelja veća, to on umjesto toga postaje zavisniji od grupe drugova. Oni, moglo bi se reći, inijenjaju jedan oblik (vanjski) zavisnosti za drugi oblik (unutarnji) zavisnosti.

Međutim, postoje istraživanja koja pokazuju da je grupni pritisak vršnjaka najjači kad govorimo o kratkoročnim i "socijalnim" faktorima, ali kad je riječ o odlukama koje su presudne za život, kao i o osnovnim vrednovanjima (npr. izboru naobrazbe), onda roditelji obično imaju veći utje-

čaj nego drugovi. Tokom kasnijeg dijela tinejdžerske dobi najčešće znatno narasta i sposobnost mladih da se odupru pritisku drugova.

Istinska samostalnost odnosi se, međutim, na relativnu nezavisnost, tako što su odluke i izbori koje osoba čini, njegove vlastite. Iako on, naravno, dozvoljava okolini da utječe na njega, odluka ili izbor treba doći iznutra. Tokom tinejdžerskog doba znatno se poboljšava sposobnost donošenja ličnih odluka, npr. procjenjivanja rizika, gledanja unaprijed, odlaganja

zadovoljenja potreba i uspoređivanja različitih alternativnih načina postupanja jednih s drugima.

Treći oblik samostalnosti odnosi se na *vrednujuću autonomiju*, razvijanje važećih normi za moral, politiku i vjeru. Postoji više faktora koji olakšavaju ovaj oblik samostalnosti. Mladi postaju sve sposobniji da apstraktno razmišljaju, što unapređuje više principijelne osnove etičkih razmatranja. Oni usput dobivaju pomoć i od različitih oblika političkih i vjerskih ideologija.

BLISKOST

Bliskost je veoma bitna za tinejdžere, bliskost u smislu bliske relacije koja se zasniva na zajedništvu, solidarnosti i brizi. Faza koja u Eriksonovoj teoriji dolazi poslije tinejdžerske krize, jest "bliskost nasuprot izoliranju" ranih zrelih godina.

Identitet i bliskost pojmovi su koji idu zajedno. U bliskoj relaciji dvije strane dobivaju podijeljen svijet i podijeljene doživljaje, što vodi tome da njihove predodžbe o sebi samima u zajedničkoj relaciji djelimično srastaju, ali oni i dalje zadržavaju svoje zasebne osobne identitete. Riječ je ovdje o zajedništvu, ali također i o individualnosti unutar zajedništva.

Iz navedenog razmatranja proističe zahtjev da tinejdžeri najprije moraju razviti svoj identitet pa tek onda mogu postati bliski s nekim drugim; u suprotnom postoji opasnost da ih bliskost zaplaši time da će biti progutani od nekog drugog ljudskog bića. U odnosu između dva ljudska bića koja još nisu razvila svoje identitete ili svoju samostalnost, može se izvana činiti kao da su veoma bliski jedan drugom, iako je ovdje zapravo riječ o nekoj vrsti pseudobliskosti ili o površnoj bliskosti.

PRIJATELJSTVO

Pitamo li djecu u predškolskoj dobi šta podrazumijevaju pod prijateljem, vjerovatno ćemo primijetiti da je prijateljstvo za njih konkretno i ovisno o aktivnosti kojom se trenutno bave. Jedan prijatelj je prema tome neko ko se nalazi u blizini i s kim se oni rado igraju. U dobi između 8 i 10 godina djeca postaju zrela za odnošenje prema prijateljskim relacijama u većim grupama. Uglavnom se dešava da u psihološkom smislu prijatelji postaju važni tek tokom ranog puberteta. Emocionalni angažman prema prijateljima koje su ranije imali bio je ograničen. Tako što zahtijeva identifikaciju i empatiju, što je običnije prisutno neposredno prije puberteta i za vrijeme njegova trajanja.

Tokom mladenačkih godina prijateljstvo jača kroz uzajamne osjećaje i relacije. Prijatelji imaju, između ostalog i tu funkciju da odražavaju krhki ego tokom tinejdžerske dobi. Bliskost je obostrana i često ekskluzivna kad je, osobito kod djevojčica, ograničena na *najboljeg prijatelja* (ili *prijateljicu*), na prijateljstvo koje karakterizira otvo-

SPONE U DOBA ADOLESCENCIJE

Jedan aspekt bliskosti odnosi se i na pojam emocionalnog vezivanja (vidi str. 47-48, 92-93). Emocionalno vezivanje znači stvaranje snažne i trajne emocionalne veze između djeteta s jedne strane, te roditelja, braće/sestara

i drugih osoba, s druge strane. Ovakva emocionalna veza nastaje gotovo bez izuzetka, ali je ona različitog kvaliteta. Veza postoji i u tinejdžerskoj dobi, a na njeno aktuelno oblikovanje utječe način na koji je funkcionirala u ranom

renost i povjerljivost. To da je povjerljivi prijatelj gotovo uvijek istog spola, tipično je za prijateljske relacije mladih. Nije česta pojava da prijatelji iz djetinjstva postaju i mladenački prijatelji, odnosno, s druge strane, da drugovi iz tinejdžerskog doba često putaju postaju prijatelji koje osoba zadržava i u odrasloj dobi; najduže traju prijateljske relacije koje je neka osoba stekla u, otprilike svojim 20-tim godinama.

Grupa mladih nije onaj opći fenomen za koji mi odrasli često mislimo da jeste, tj. da svi mladi pripadaju manje-više nerazdvojnim grupama. Relativno mnogo njih je usamljeno ili ima relacije samo prema jednom ili dvoje drugova. Grupa mladih je inače grupa koja se sastoji i od djevojčica i od dječaka i koja, uglavnom, predstavlja socijalnu arenu. Tinejdžeri se tu sreću, a ono što rade odvija se u grupi.

I mladi i odrasli reagiraju s velikom uzrujanošću na isključenje, što doprinosi da grupa ima snažan utjecaj na pojedinca u vezi s odijevanjem, vrednovanjem i modelom ponašanja.

djetinjstvu: ona pridonosi nastanku *unutarnjeg radnog modela* koji utječe na to koliko mladi mogu biti sigurni i bliski u relaciji prema nekom drugom ljudskom biću. Osobe s dobrim emocionalnim vezivanjem dobivaju, također, kako funkcionirajući tako i pozitivan unutarnji radni model.

Tinejdžeri zadržavaju svoju ovisnost o roditeljima kao i svoje emocionalno vezivanje prema njima. Ovo se može manifestirati kao privremeno povećanje ovisnosti, primjerice kada tinejdžer telefonira roditelju na posao i pita da li je u redu da uzme jedan sendvič kod kuće ili kada tinejdžer želi da mu roditelj navečer čita naglas iz neke knjige. Ovakvo ponašanje je lako

shvatiti kao regresiju (povratak nekom ranijem stadiju zrelosti). Međutim, češće je riječ o prirodnoj manifestaciji djelomično zato što emocionalno vezivanje stvarno postoji, a djelimično zbog iste potrebe "punjenja" sigurnošću i blizinom kao i kod dojenčeta koje to izražava svojim kretanjama u smjeru prema svojim roditeljima i udaljavanju od njih.

To znači da, ako dijete u tinejdžerskoj dobi pokazuje tendencije emocionalnog vezivanja za roditelja, roditelj ne treba smjesta zahtijevati samostalnost već prihvatiti ponašanje i za roditelja je to, također, nešto što ga podsjeća na njegovu sponu prema tinejdžeru.

Seksualnost

Seksualnost je za vrijeme djetinjstva najvećim dijelom bila srazmjerno difuzna pojava, ali u pubertetu ona dobiva sasvim drugačiji karakter. Aktivan i neposredan stav (ponekad s primjesama agresivnosti) obilježava dječake; nježnost i bliskost karakterizira seksualnost djevojčica.

Ono što je važno za seksualne relacije nisu toliko biološki faktori ili frekvencija snošaja koliko stavovi koje mladi imaju prema suprotnom spolu i prema vlastitoj seksualnosti.

Najčešći oblik seksualnih radnji koji se javlja tokom puberteta i ado-

lescencije jest onanija. 90 posto svih dječaka i 60 posto djevojčica navodi da onanira manje-više redovno. Djevojčice, međutim, počinju kasnije s onanijom (najčešće poslije drugih seksualnih iskustava), dok je onanija obično prvo seksualno iskustvo dječaka. Dječaci, dakle, stižu ranije i veće iskustvo o svom načinu seksualnog reagiranja nego što je to slučaj sa djevojčicama. Ovo je, naravno, značajno za oblikovanje pojedinih relacija između dječaka i djevojčica.

Najveći broj istraživanja podudara se u tome da do seksualnog iskustva

(snošaja) dolazi ranije (otprilike jednu godinu u posljednjih pedeset godina), iako su individualne varijacije velike. Od svih tinejdžera 2/3 njih ima iskustva snošaja u dobi od 18 godina. Doživljaji prvog snošaja nisu samo pozitivni. Premda mnogi (možda i najveći broj njih) doživljavaju prvi snošaj kao velik i važan događaj, između ostalog i zbog toga što daje potvrdu ničućem identitetu odraslog, za mnoge je to i nešto negativno ili, u svakom slučaju, puno konflikata. Ovo prije svega važi za one djevojčice koje emocionalno nisu bile spremne za to.

Tokom posljednjih desetljeća značajni se stav društva prema homoseksualcima promijenio u srazmjerno velikoj mjeri. Međutim, čini se da to nije utjecalo na broj homoseksualaca ili na broj homoseksualnih iskustava tokom tinejdžerske dobi; svaki četvrti dječak i svaka deseta djevojčica može referirati neki oblik homoseksualnog iskustva. Ista brojka se bilježi već zadnjih trideset ili četrdeset godina. Teško je složiti se oko pitanja koji su to faktori što stvaraju homoseksualne sklonosti ili kada do njih dolazi. Temelj homoseksualnosti se u svakom slučaju postavlja rano u životu. To nije nešto što se uči ili što se poduzima u tinejdžerskoj dobi ili jednom kasnije u životu, iako to tada postaje izraženo.

Uloge vezane uz spol i dvostruki moral još uvijek su aktuelne; mnoga seksualna iskustva poboljšavaju status

dječaka, ali daju lošu reputaciju djevojčicama. Za dječake prvi snošaji ne trebaju značiti bliskost već često način da ispune stereotipne zahtjeve muške uloge vezane uz spol, što relaciji prema djevojčicama daje izvjestan karakter slučajnosti. Kod djevojčica je emocionalan angažman veći. Tvrdnja da je za jednog muškarca seks preduvjet za ljubav, dok je za ženu obrnuto, izgleda, prema tome, da vrijedi već u tinejdžerskoj dobi. Krajem dvadesetog stoljeća možemo, eventualno, nazrijeti promjene u takvim stavovima, udaljavanje od duha "iskoristi-i-baci" koji je bio izraženiji tokom 1970-tih i 1980-tih godina. Dodatni uzrok tome jest i širenje AIDS-a.

Efekti AIDS-a na seksualno ponašanje tinejdžera nisu potpuno nedvosmisleni. Poruke svijeta odraslih mladima ne smiju se ograničiti na upozorenja o AIDS-u, savjete u vezi sa kontracepcijskim sredstvima i informacije o biološkim funkcijama ili moralnim pridikama. Seksualnost je i za mlade i za odrasle moralno pitanje koje se odnosi na zauzimanje egzistencijalnih stavova vrlo značajnih za relaciju između dva ljudska bića. Mladima je potrebno da imaju nekog s kim mogu razgovarati kako o očekivanjima tako i o strepnjama, kako o radosti tako i o anksioznosti.

Najveći broj tinejdžerskih trudnoća posljedica je manjkave preventivne

tehnike. Dječaci su prije svega ti koji se nemarno odnose prema kontracepcijskom sredstvu ili smatraju kako je obaveza djevojčica da se o tome brinu. Tri od četiri trudnoće ne prekidaju se, dok je samo jedna od četiri trudnoće planirana. Za jedan broj djevojčica tinejdžerska trudnoća postaje rješenje krize identiteta, ali one najčešće nemaju realnu predstavu o tome koliko vremena i energije zahtijeva jedno dijete.

Trudnoće tokom tinejdžerske dobi predstavljaju i veće rizike u usporedbi s onima u kasnijem životu, rezultiraju s više premature djece, dužim i težim porodima kao i ozbiljnijim komplikacijama za majku, te većoj smrtnosti novorođenčadi. Osim toga, cijela ekonomska i socijalna situacija teža je za roditelje-tinejdžere nego za odrasle roditelje.

AIDS

AIDS (*Acquired Immune Deficiency Syndrome*) je zasad neizlječiva bolest koja razara sistem imunosti i time pojedinca čini preosjetljivim na infekcije. Ono što uzrokuje AIDS jest HIV (*Human Immunodeficiency Virus*), koji se nalazi u krvi i drugim tjelesnim tekućinama zaraženih osoba i koji se uglavnom prenosi spolnim kontaktima.

Postoje mnoge predrasude koje se odnose na AIDS, npr. da je to nešto što se odnosi samo na homoseksualne muškarce. Međutim, najbrže rastuća grupa HIV-zaraženih jesu mlade žene. Ostanu li HIV-zaražene žene gravidne, onda je rizik jedan prema tri da i fetus bude HIV-pozitivan, što je, teško ocijeniti tokom stadija fetusa. Analiza krvi djeteta u dobi od jedne godine obično daje rezultat. Zaražena djeca mogu

ponekad ispoljiti simptome AIDS-a odmah nakon rođenja, a ponekad tek nakon nekoliko godina.

Sva HIV-pozitivna djeca razviju prije ili kasnije AIDS. Oko 1/3 njih umire prije druge godine, 1/3 prije šeste godine starosti. Ostali se osjećaju dovoljno dobro da mogu započeti školovanje i nekolicina preživljava do puberteta.

Najbolji i za sada jedini način da se spriječi da dijete bude zaraženo AIDS-om, jest da odrasli pripaze da ne dobiju bolest, ili da HIV-pozitivne žene ne rađaju djecu. Međutim, najveći broj HIV-zaraženih žena niti ne zna da nosi virus. Tek onda kada se majka počne čuditi u vezi sa simptomima bolesti djeteta, doznaje da je i ona sama HIV-pozitivna.

Problemi i poremećaji

"NOVI" UZORI POREMEĆAJA

Mladenačko doba znači da se eventualni poremećaji manifestiraju na novi način. Dolazi do manjeg povećanje broja problema, međutim ono je prilično neznatno. Omjer problema djetinjstva kao enureze se smanjuje, isto vrijedi i za fobije različitih vrsta. Zloupotreba droge međutim i nastaje i postaje uobičajenija, šizofrenija se znatno povećava (iako je to još uvijek veoma neuobičajena bolest), a anoreksija izbija najčešće u to vrijeme.

TINEJDŽERI I RAZVOD RODITELJA

Ranije smo diskutirali efekte razvoda braka roditelja na djecu (vidi str. 241-243). Mnogo od toga što ondje stoji vrijedi i za tinejdžere, međutim postoje također i izvjesni faktori koji su specifični za tinejdžere.

1. Tinejdžeri su više od drugih starosnih grupa izloženi riziku problema ponašanja, žive li samo s jednim roditeljem ili samo s očuhom/-maćehom (eng. step-parent o.p.). Ovdje moramo imati na umu da se ovakvi zaključci zasnivaju na ispitivanjima mladih koji su najvećim dijelom na neki način bili devijantni s poremećajima u ponašanju. Tom je prilikom primjećeno da velik dio njih potiče iz razvedenih domova. Korak odatle pa do vjerovanja da će i

Jedan dio ovih promijenjenih normi ovisi o fizičkim promjenama koje imaju veze s pubertetom, dok na drugi dio utječu društvena očekivanja i zahtjevi koji se stavljaju pred mlade.

Što se tiče šizofrenije čini se da postoji snažna genetska komponenta i ako je je to točno onda je bolest latentno postojala već od djetinjstva.

"obični" mladi iz razvedenih brakova ispoljavati probleme ponašanja nije bio velik. Međutim to uopće ne treba biti slučaj, drugi faktori mogu itekako uzrokovati devijacije.

Polazeći od statističkih podataka reklo bi se da su djeca razvedenih roditelja prereprezentirana među kriminalnim devijantima - smatra se da je rizik da se postane kriminalac 50% veći - možemo referirati na jedno američko istraživanje koje, moglo bi se reći pokazuje upravo obrnuto. Interes nije bio koncentriran na broj devijanata koji su došli iz raspadnutih obitelji, već dijelom koliko je devijanata bilo iz tih raspadnutih, a dijelom koliko iz "cijelih" obitelji. Pokazalo se da je 2

posto djece iz čitavih obitelji bilo devijantno, dok je u to zapalo 3 posto djece razvedenih roditelja, tj. djeca koju je odgajao samo jedan roditelj.

3 posto je 50 posto više od 2 posto, ali je razlika u apsolutnim brojkama izvanredno mala.

Stoga se samohrani roditelji ne trebaju uznemiravati da jedan razvod braka sam po sebi pravi od djeteta lopova.

2. Takozvani *sleepor-efekt*, zakašnjenje reakcije, je uobičajeniji među tinejdžerima nego među mladom djecom. Efekti dolaze do izražaja u odrasloj dobi ili tokom kasnijeg dijela mladenačke dobi, iako su se

roditelji razveli baš kad je dijete ušlo u pubertet.

3. Razvod braka različito utiče na tinejdžera-djevojčicu i tinejdžera-dječaka. Američki psiholog *Mavis Hetherington* je proučavala mlade obaju spolova da ustanovi kakav utjecaj na njih imaju različiti obiteljski odnosi. Ona smatra da djevojčice koje dolaze iz obitelji gdje je otac umro ili nestao češće iskazuju poteškoće u svojim relacijama prema drugom spolu. Ako je očeva odsutnost ovisila o smrtnom slučaju one su onda bile povučenije u odnosu na muškarce, međutim ako je ista ovisila o razvodu one su onda bile poduzetnije i aktivnije.

ZLOUPOTREBA DROGA

Običava se reći da je oko 5 posto svih 16-godišnjaka u Švedskoj probalo neki narkotički preparat. Tokom mladenačkog doba je rizik postajanja ovisnosti od droge veći nego kasnije i to zbog zajedničkog djelovanja više različitih razloga.

Promjene stanja raspoloženja karakteriziraju tinejdžerski period, mladi se često puta osjećaju usamljenima, a osim toga imaju snažnu težnju za nezavisnošću. Za njih je zloupotreba droge znak nezavisnosti. Postoje i mnogi drugi faktori koji utiču na upotrebu droge mladih, između ostalog dostup-

nost droge, izgled socijalne sredine te kakve efekte droga uzrokuje.

Tri od četiri 16-godišnjaka konzumira *alkohol* manje-više redovno. Što se tiče količine danas ne postoji neka veća razlika između dječaka i djevojčica, međutim prije svega su dječaci ti koji riskiraju trajnije promjerno konzumiranje. Mladi relativno brzo razvijaju toleranciju prema alkoholu, što svaki put vodi konzumiranju sve većih količina. Prekomjerno uživanje alkohola koje započne tokom tinejdžerske dobi se u roku malog broja godina može razviti u kronični

alkoholizam; za odrasle se običava navesti period od deset godina ili više.

Udisanje para sredstava za otapanje boja i lakova, "ušmrkavanje", je bio uobičajen fenomen među tinejdžerima 1950-tih godina, međutim danas je ovaj oblik zloupotrebe nešto smanjen. Često puta se radi o grupnom fenomenu, opijenost brzo prolazi. Sredstva koja se koriste su npr. thinner (vrsta razrjeđivača o.p.), benzin, aceton, razrjeđivač i trikloretilen. Sredstvo za otapanje boja i lakova utiče na rad srca i disanje, što može dovesti do stanja opasnog po život.

Dugotrajna upotreba sredstava za otapanje boja i lakova može, također, dovesti do intelektualnog pogoršanja, između ostalog funkcija pamćenja, kao i do oštećenja mozga.

Stariji tinejdžeri običavaju ušmrkavanje pare zamijeniti drugim drogama, međutim često dolazi i do takozvane miješane zloupotrebe - ako

jedna droga nije dostupna, uzima se neka druga.

Kanabis je (npr. marihuana i hašiš) poslije alkohola najuobičajenije opojno sredstvo na svijetu. U Švedskoj je droga ušla u modu 1970-tih godina - svaki peti tinejdžer je probao kanabis u nekom obliku. Potrebno je mnogo vremena (do mjesec dana) dok sredstvo ne nestane iz tijela. Teško je odrediti da li je neka osoba pušila hašiš ili ne: stanoviti znakovi su izvjesno povećanje pulsa, oči mogu postati crvene, koža pokrivena mrljama, a dišni putevi iritirani. Također se običava javljati i snažna potreba za slatkšima i pićem. Na efekte droge utječe raspoloženje u kojem se osoba nalazi prilikom uzimanja droge. Dugoročne posljedice obuhvaćaju, između ostalog, i lošiji imunitet, apatiju te oslabljenu sposobnost učenja i koncentracije.

SAMOUBOJSTVO

Tokom mladenačkog doba broj depresija se relativno snažno povećava (ovo prije svega važi za djevojčice). Međutim ovdje nije riječ toliko o tome da su osjećaji potištenosti, nesreće i nevolje običniji - oni se javljaju u svim dobima, u svakom slučaju već od uzrasta od dvije godine. Ovdje je riječ o povećanom broju emocionalnih poremećaja koji mogu biti trajni i duboki, a

oni se, između ostalog, manifestiraju u povećanom broju samoubojstava među tinejdžerima.

Ima više razlika između "obične" potištenosti i depresije. Ono što karakterizira depresivno stanje jest, grubo rečeno, općenito uzevši, gubitak interesa za život i osjećaj duboke praznine u svojoj potištenosti. Snažni osjećaji bezvrijednosti, loše samopouzdanje i

poteškoće u socijalnim relacijama također spadaju ovdje. Mogu se javljati i psihosomatski simptomi kao gubitak apetita i nesаница. Objašnjenje ovog povećanja depresija tokom tinejdžerske dobi većim je djelom nepoznato.

Samoubojstvo je treće po redu među najčešćim razlozima smrti kod tinejdžera. Broj samoubojstava rastao je tokom poslijeratnog doba, ali je njihova frekvencija ipak niža među mladima nego među penzionerima. Povećanje je bilo naglašeno 50-tih i 60-tih godina ovog stoljeća, ali je frekvencija u zadnje vrijeme postala uglavnom konstantna. U Švedskoj sebi godišnje oduzme život oko 150 mladih, ali moramo računati i s velikim brojem samoubojstava koja su iz različitih razloga drugačije klasificirana. Iako djevojčice izvrše najveći broj pokušaja samoubojstava, tri je puta više dječaka koji uspiju u svojoj namjeri.

Kultura mladih

Na pitanje što se može očekivati od jednog tinejdžera, možda bi se prije stotinu godina dobio odgovor "rad i poslušnost", ali bi odgovor danas prije glasilo "nezrelost i svadljivost". Pojmovi tinejdžer i kultura mladih relativno su novi. Oni imaju svoju osnovu u društvu koje prožimaju brze promjene, kako socijalne i ekonomske tako i kulturne. Tinejdžersko doba

Žestoki konflikti u obitelji, ekstremna usamljenost, depresija, osjećaj bezvrijednosti, loše samoosjećanje, poremećaji težine, problem identiteta i zloupotreba (alkohola, droga i dr. o.p.), kao i psihička bolest, te raskid veze sa momkom ili djevojkom, najčešći su uzroci zbog kojih tinejdžer oduzima ili pokušava sebi oduzeti život.

Važno je budno pratiti nagle promjene navika u jelu i spavanju, pomanjkanje interesa za prijatelje i svoje stvari, depresije poslije razvoda roditelja ili smrti nekog bliskog, neočekivano lošije ocjene (prije svega kod djeteta koje je veoma usmjereno ka rezultatu), nemir i hiperaktivnost. Važno je ozbiljno shvatiti upozorenja i prijetnje o samoubojstvu. Neko ko je nagovijestio ili napravio neuspjeli pokušaj samoubojstva, može dakako pokušati ponovo - oko 50 posto njih pokušava ponovo, od čega jednom broju, nažalost, i "usprije".

karakteriziraju subverzivni konflikti, emocionalna turbulencija i psihološka opterećenja. Mladi pokušavaju izaći na kraj sa svojim brzim fizičkim razvojem, svojim seksualnim razvojem i svojim problemima identiteta. Mladi se općenito tako doživljavaju. Zapravo, tek poslije drugog svjetskog rata počinje se govoriti o posebnoj kulturi mladih ili tinejdžerskoj kul-

turi, tj. o mladima kao posebnoj grupi sa njihovim vlastitim obilježjima, koja se razlikuje i od dječije kulture i od kulture odraslih. Tinejdžerska grupa je posljednjih godina postala jasnija, promjenom proizvodne strukture u društvu te poboljšanjem svoga vlastitog ekonomskog položaja - bez tinejdžerskog tržišta i bez sredstava javnog informiranja pitanje je da li bi uopće bilo ikakve kulture mladih.

Umjesto da rade, mladi danas idu u školu i moglo bi se reći, razvijaju se od proizvođača ka potrošaču. Oni putem konzumiranja dobivaju uporišta za velik dio svoga identiteta ili tačnije rečeno, za različite identitete koje oni isprobavaju tokom mladenačkih godi-

na. Ipak, ne smijemo gledati na mlade kao na pasivne žrtve potrošačkog društva; oni su itekako aktivni u svom izboru onoga što sredstva javnog informiranja i industrija nude.

Možda ne bismo trebali upotrijebiti oblik jednine kad govorimo o kulturi mladih već bismo, umjesto toga, trebali govoriti o više kultura koje se u jednakoj mjeri razlikuju jedna od druge koliko i od svijeta odraslih. Ovo je možda i prihvatljivo ako se uzmu u obzir rokeri, diksiji, modsi, hipiji, pankeri, hardrokeri, skinheadsi, hip-hopovi i tako dalje. Tako varijante, a time i mogućnosti postaju sve brojnije za svaku generaciju.

KULTURNI OTKAZ

Njemački istraživač mladih *Thomas Ziehe* smatra da mladi danas žive u svijetu kojeg prožima "tržište", gdje se država i komuna upliću u tradicionalno obiteljske stvari, gdje tržište rada nije više ograničeno na lokalno društvo pa čak ni na vlastitu naciju, gdje TV-kultura utječe na naša vrednovanja sve do primaće sobe, gdje se kultura mladih profilira prema kulturi odraslih i gdje se budućnost čini puna prijetnje.

Posljedica toga je, prema *Ziehe-u*, da se svakodnevni život sa svim svojim oblicima i tradicijama narušava, te da mladi "dobivaju otkaz" od tradicije koja je ranije unapređivala mladu generaciju. Ovo znači ograničenja i mogućnosti za nove životne puteve. Razvoj tinej-

džera postaje tako ovisan o ličnim i subjektivnim izborima i vrednovanjima - dok ekonomski uvjeti istovremeno sprječavaju ostvarenje tih istih individualnih ciljeva. Budući da su prije svega tinejdžeri ti koji traže same sebe, oni funkcioniraju kao neka vrsta radara što nagovještava kojim se smjerom kreće razvoj društva.

Mladi su oslobođeni prinuda tradicije, ali su istovremeno zbog "nepoznavanja vlastitog puta" izloženi lutanjima i anksioznosti: sve je moguće i izvodi vo, barem u početku. Novo društvo stvara slobodu, tj. pristup mnogim različitim alternativama, ali ono stvara također i anksioznost i lutanja kad je riječ o identitetu i socijalnim ulogama.

PRIJELAZNI OBREDI

Prijelazni obred jest ceremonija ili događaj koji ide uz "prelazak" iz jednog životnog stadija u drugi ili iz jednog stanja u drugo; primjeri za to su pogreb, vjenčanje, krizma. U mnogim kulturama postoje običaji koji olakšavaju prijelaz iz djetinjstva u svijet odraslih i koji čine da okolina može istovrsno reagirati na djecu, omladinu i odrasle.

Naše društvo ima također nešto nalik na prijelazne obrede: krizma (iako je manje uobičajena nego ranije), polaganje vozačke dozvole, "brucosijada" prilikom početka obrazovanja i formalni ispiti. Mnogi smatraju da sve to pomaže mladima da etabliraju koliko-toliko održiv identitet.

Zaključak

Najveći broj ljudi ima vlastito mišljenje o djeci i mladima - što jest važno za njih tokom njihovog uzrasta, te kako bi ih trebalo odgajati. Pogledamo li kakav je bio stav u vezi sa djecom i odgojem djece tokom različitih vremenskih perioda, vidjet ćemo da se isti mijenjao te da je moda često kreirala pogled na djecu i djetinjstvo.

Prije četrdeset ili pedeset godina upozoravalo se na rizik da se dijete razmazi kao i na opasnosti uvjetovane slabom disciplinom u obitelji, dok se prije nekoliko decenija nije ukazalo na teške posljedice suprotnog, naime autoritativnog odgoja.

Mnogi su se prije zalagali da dojenčad dobiva hranu prema utvrđenoj shemi, dok se danas od eksperata doznaje kako to treba uskladiti sa potrebom svakog pojedinog djeteta, te da, naravno, treba slušati dječije signale. Jedni odlučno tvrde da moramo poticati intelektualnu kompetenciju djece, te ih rano naučiti da čitaju, pišu i računaju. Međutim, pridržavamo li se ovih savjeta, izlažemo se riziku da čujemo kako stvaramo anksioznost uspjeha i neuroze kod djeteta.

Lako je osjetiti se svladanim pred ovim savjetima i apelima punim protivrječnosti, ali bi to bio loš izlaz. Važno je naučiti se vrednovati znanje koje stiže do nas.

Već se na prvi pogled mnogo toga može odbaciti, dok drugo loše odgovara onom što intuitivno znamo, međutim postoje i takve stvari koje možemo početi koristiti i iskušati u odnosu na naša ranija i sadašnja iskustva.

Unatoč svemu, mi ipak dobivamo sve bolje i sve pouzdanije znanje o djeci i omladini, iako granica između znanstvenih zaključaka i nevezanog razmišljanja nije uvijek sasvim oštra. U ovoj smo knjizi pokušali olakšati takav proces vrednovanja predočavanjem znanja koje može na različite načine biti upotrebljivo u svakodnevnom kontaktu s djecom i omladinom.